

[Faint handwritten text in Devanagari script, likely bleed-through from the reverse side of the page.]

[illegible]

[illegible]

三

2

भुजमणीवदिबुद्धिभित्तिपठित्वाभगीबइत्याद्युदाहृतं प्राचातमुमुनिअयासुक्तत्वादप्रवाणाभिमिति संतः पवेचसमगिषोषुस्यसंवेनिप्रियोवसुनतेमेनेभिभरतप्रयोगस
 मयनवाइधधैषाहो वाशोत्रोवावोधयः बवायद्यालकैवे विमिशरोद्रोपितानुदुष्टाः साम्य इत्यमरः गुणस्य वास्याविसरेशाकवयपुर्वेष्टादितिकानिदाशब्दयोगाभिधे
 केकदाहमत्वात् कर्तृवरवंतिनदलानिबयंकजानिइत्यारिदरीनास्त्वितिभाव उेनिषाहः इति अकारादिरेकानेतेषोप्रत्याहारः द्युमितिप्रत्याहः कर्तृशतस्वनेयकदेवो
 धः ननु च रजनः शार्थस्याभोतिवदिनिर्देशात् तेनपेदेव स्मैस्यजनसंघिनिकेद्यः निधानइति किं चकारजनहारान्नअत्राज्यमिति ठेधः नस्यप्रादिबुधानेनानि
 वातत्वात् कविनिघातः इतिचादिनामवनिधातेसुजाविधानात् डिन्नादिचभारव्यात् इधरधेकिं योयोगे मयोदाभिधितोतय पुनमर्जित्वेवैद्योद्वाङ्मास्तरा
 योरपिभेदाववतिष्ठति हर्वज्जातवाकायः स्यापयात् छातको यमाकारः पूर्ववित्यनेअमस्याः इदानीमेवेमनससुतार्थः उेद्वलइति अत्रमर्जित्वे अतस्मिप्रतिषेधः उेदेने
 निपाठः इत्यन्यत्रस्यप्रतीवेधोक्तम् अतः अतः अतः इतिअदोभवत् निरोक्तत्वात् इत्यथानस्यात् सचवक्तव्येनवक्तव्यः लसाराप्रतिपादेकयोः प्रतिपदेकस्यैवाविषय
 तिः यदेनापि अगोमैः संपद्यतेभिभवत् अत्रप्राप्नोति एवंतद्दिगोणसुरायायामुत्थेकार्यसंयत्यया इति तद्यथा भोरनुबंधः इत्यनन्यार्थकोनुवध्यते इत्यतस्तत्काद्यांतगतेनिना
 मजाभावात्तेत्यरेनिधातः किंयौगं यत्तुमनोरमार्थमिति पततः किंदेशसि बाधवाप्यहि इतिचुहुदाहृतं तज्ज्ञायाविराधादुत्थेकदेव्यं उेदकैदिक्किं वैति अविदिके इतिइति
 योध्यो धातितिकि अहोइति अत्राविकल्पेमाभूत् स्वरागामिति इअउअअत्राचरः तेषाः अणाउअइति किमुक्तमिति वातस्यास्तुत्यान्नानुत्वारः उेदतेनिपातइत्या रभेन
 तयतेवेपथुमन्तिवक्ष्यतस्यावृत्तमेवैलभतइतिबोध्य इत्याकाहर्नइति शब्दमिहाकारणयेत्ये नदेशोपदेहं पुरुषायेत्पंचा अकास्यदेरात वाक्यचसामप्यानुभयते मप्याहि आ
 हाहर्नइत्याधारे सप्रमीअप्राधरय्यायेषमयेततेअधीयंताकासेतेवाकारुन संप्रवादिनिन्य्याः सैवोभनमात्रोपलक्षकमित्यभिधेयपद इरासेवो धनइति सप्रम्यंइति
 अर्धप्रत्ययकिं कोत्तम अर्धोत्थेयः इत्यथानस्यात् अथकिं यमा तोरप्यपग्रहो कस्मादेवजनभवति नरत्वं स्वार्थोद्गीर्तिरिति सप्रम्यार्थाभावात् अपालनरत्वायांयज्ञ
 मोदवाप्येतिविक्रमः सवृत्तुआपुर्विधोयते इतिवैति उज्जग्रस्यनुबधकपदगुह्यते अस्त्रजइति अजाप्येवैदिकेतेवोध्यं अवेदिकेशवि अग्रीत्यथप्यामस्यात् उराल्बतइति अ
 पिशोपुरोत्तरात्पुनः इति ठेधः श्रीविद्यानगरस्यायील्लोकेशकस्वर्मागामवित्तायादिदीकायांसंप्रभरजोगत सुभः श्रीविद्यानगरस्थायीदेमंकरातुमोकरत्वं ओल्लोक
 शकतेव्याख्या सैभ्यभावस्वसंज्ञमा २ अथरससैधिः चपाउवेनवाइति अमलसुभाध्यं च पाइसेवपाठः समिरअकु कुचअशुभमहासुभइत्यारावयाधैषाहर्न
 स्यात् यदा अवेनकाशैकैकजैव्यं यदातत्पुर्ववैते यदातेवैमानस्यजागवृत्तवपरेइत्यर्थः स्वरागात्पूर्वविधयोक्ताधकाराणांज्ञे रविध्यरति अज्ञेयते नयागताः यदुनि
 हेत्यादी अतिप्रसंगवारणात्तदुन्यमर वक्तव्यं तत्रव्यक्तिलाघवायचपादगुणमेवकनेयं नवोक्तदोषः वातसामेइतिइत्यसिक्ते अवसानेकिंमितिचेन्न अन्नमेवेतिगुहाया विद्ये
 विल्लभिन्यादिप्रसिद्धीर्ननात् अत्रार्थचपादगुहासांस्यागिमानत्वात् अज्जिगमबधेयेवावसानेइत्यत्रावसानशब्दस्यांतवाचकतामोचिता विग्रामोवसानमित्यनेनवर्गाभा
 वस्यावसानसंज्ञेकृत्वास्तजकारणाविरुद्धत्वात् किंचेवभवत्युचः इहत्वं गीमहत्तवडनमित्यादिचुवावसानइत्यननपदेदकारणवत्तः नचैद्यापज्ञिः तदस्याधुवत्संबद्धरीनात्
 स्वरे

मवककुचकुर्योऽयुवतिपरितारः कः पंडिते चेदियं - अमेअमवेतत्रवायस्थितिविभाष्यप्रयथावद्विज्ञापानामपि अवात्रमाअ्यभवंती विध्याख्यानाह - तस्माद्यमित्यादौ अमकराण्येषु
 तस्य अवेतत्रवे स्वादिपीति भवेत्तु रिपि अवरस्थितविभाषा अभ्यासाय स्वीकृतत्वात् अथ भवत्युत्र इत्यत्र खरेच पात्र सानामिति तस्त्रेयापादिकं दकारस्या
 धितितेनेन रूपेति द्विरिति चेत्सत्यं - त्वसेच पात्रमसानामिति तस्त्रेयाव साने इत्यस्य च हरिगत्येनासिद्धत्वात् किंच तद्विवमिधमित्यत दोनाव
 साने च त्वेकतेपेअवाहं इत्यनेन संबधेन लोकेपाने इति अश्वखरेचितं च त्वेति व्याकुर्वता ह स पात्रानां भावित्युचस्यानभं नेअहं तव्य
 रपरिभाषयां कृतमपि शास्त्रातिवर्तयतीति अत्र पाद्याय साने इत्यस्या प्रवेत्तेरित्युक्ता ह्ययता भवेत्तरीदीति ताना मतेन गतिवशे भूयदिति
 के - उपरयहं किं जगत्सर्वोभित्यादौ माभूत् अथ तत्र खरेच पात्र सानामिति त्वेयव प्रवेत्तिरिति चेत्तर्हि उत्तराद्यं मवगुहं तत्स्य व्याप्यमिहेव
 कृतं - पदं ते किं - त्वेति - अमेअमवेति अत्रापि पदान् इत्यनुवर्त्तते तेन वचनीत्यादौ न - अश्वेद्विज्यावस्य वाच्येति न केचित् न पानाभेपि
 अमाभवेती प्रत्यये च नित्यत्वाभः यत्र के अत्र नमयदिति नित्यमित्युक्तं तद्वा व्ययरोधादुच्यते - च पडिति किं विषयो मां स्तोत्यादौ स्वरस्य माभूत्
 चपाच्छुः शः इति - यदने किं विरश्शः - रेपर्वि पूर्वोदोकादिके शप्रत्ययरूपे मेन दिति प्राचः तस्मिन् - विरश्शं इत्यस्य छ्वां दसत्वा - छुदसि
 इत्यानुवर्त्ते - स्वीकारत्वात् पदान्पत्युदाहरणमिवाचितं एतज्जली समतत्वात् किं च सच्छेदीत्यस्य पदानात् - अपपरस्य प्रास्यछुः इत्यथ
 अत्राकारस्थितः विसर्वाङ्गपरोरणादिके सप्रत्यये मध्यम्येयातेत्यभिप्राये विरश्शः शमित्यादौ यथेति मजोरमाया मुक्तेव तं दीति तानां मतेन विरो
 धात् छुदस्वत्वादित्यस्यागतिक गतेनेनोपेतितत्वात् चपादिति किं - प्रशान् शोते - अथे किं वाक् प्रयोक्तति - शः किं - वाक् साधुः न
 नुचपाइत्यनुवर्त्तयं च शब्दभिर्भक्तिपरिणामे कृत्वा चपादिति व्याख्या ग्रीयेते इति चेत् तस्मिन्नेर्णं चपादिति होत्रभा इत्यत्र यत्पते
 इत्यर्थे च अत्र न जादिना वा क्वा दुयमां ग्रीयेते तत्राद्य उक्त एव द्वितीयस्तु - चप मतनीति चपात्र - तेन सहिते - छुः - इत्यस्य शब्दा
 नेन अत्राः पाप्रशमीत्यादौ शस्त्रविधेयपूर्वनिर्देशात् त्वसंदेहाय चपाच्छुः छु - इत्युक्तं तदेहः स्यात् होत्रभा इति चपादित्यनुवर्त्तते

नैह भगवन्तहरे. हकारस्येति किं. नत् खष्टं चयानाहु भा नो यथाक्रमं प्रवृत्तिरित्यत आह. यद्दर्शनकश्चप इति न
 तु उद्दिश्यमानविधीयमानयोजनयथाक्रमं प्रवृत्तिर्भवति इतीवचने विना कथयथाक्रमं लभ्येत इति चेत् तत्राप्यकाह
 चनमस्तीति अनुमानात्. ज्ञापकं त्वेशेयाह. ते इति तत्कारणं परस्य हस्यधकारकरणं. लोभ्युभिः श्रुतिरिति. स
 चतुश्च अनुनयोजनमाहारः. तत्तत्स्य सौः. एकैवेद्विगुहं द्वावित्यस्याभिम्यत्वात् न ह्नीवत्कं तद्गणकं चंदनवः श्वः
 च वष्येतेः श्रुभिः अनुना इत्यत्राधामत्रगौरवाद् द्ववचने. अत्र स्याद्यादशयं यथा संख्यं निमित्तकार्थि रोगालं
 न. नशादिति ज्ञापकात्. इत्यभिप्रेत्याह. संख्या साम्य इति. समस्य भावे साम्यं. संख्यायाः साम्यं संख्या साम्य
 तस्मिन् क्रममनति क्रम्य यथाक्रमं यावत्संख्याकस्येदिप्रपमानस्य तावत्संख्याकमेव प्रवृत्तिरिति. प्रपमानं भ
 वतीत्यर्थः. स्तोः श्रुः श्रुतिरित्यनुवचं न च तस्मिन्निर्दिष्टे पूर्वस्य इति परिभाषायां स्यात् नमं नशादिति ज्ञापकात्
 तस्या इहानुपस्थानात्. नशादिति परस्य संख्याकारप्रशंगो नास्ति अत्र. शास्त्रस्य तवर्गस्य चर्गस्यो निश्चिध्यते. प्रा
 दिति किं न याश्चा. कुभिः श्रुतिरिति स्तोति स्यनुवर्त्तते समासः. पूर्ववत् अत्रापि युष्ट्या श्रुतिरित्यनुवचं न. नशादि
 अत्रापि स्तोति स्यनुवर्त्तते. यीति किं. तदीका. यीति सप्रमीति संशाले पूर्वस्य कारस्य योगे बुत्वं स्यादेव. क्रोद्या देवं त्यागि
 ति चत्वं भित्ति व्याकुर्वतां कस्योऽपि नानाभाविन्यवसानं भेदं अङ्गं तस्य ह परिभाषायां तत्रापि शास्त्रव्यनिवर्त्तयतीति अ
 नय स्तोति स्यनुवर्त्तते. नतो रिति टोरिति किञ्च संधिख्यं. अत्र. भवाद्येयं. रिति तेवैति द्विह. विकल्प्या तह

ह्यभावः पदस्य इत्यनुवृत्तेः परादि तिलक्यत्वं अन्त्यादिनिगुहणमस्यानित्यत्वज्ञापनोपेत्यभिप्रेत्याह भवति न गच्छे
नेति वरावतिरिति बटचनवति अथ उदधिकनवरिति या नशातः नविइत्यत्र नच ह्योपादानं युक्तस्यास्मिन्
त्वज्ञापनार्थ इत्याशयेनाह सुषोवेति सुषः सकार स्वयस्येनेत्यर्थः तौल्येति इति अत्र लघुभाव्येति त्रित्यनुवृत्ते
मनेतोय हरासकारनिवृत्त्यर्थमित्येकेन लकारपूरस्य सूकागभावात् कोलुनिति इत्यादावन्तरंगाविकर्गोपाभावात् अत्र ह्य
वक इत्यत्रापि परत्वादेन्नरगत्वाच्च देवैकज्ञसः तौल्येति द्विलकारपाठं त्रुल्लिङ्गिति उदः एवं सर्वमात्रान्यनाभवति अत्र
देवैक्येनेति तौल्येति लकारस्य रात्परत्वात् त्रिभिर्ज्ञित्वाभावात् कविधेये देहस्यानिवार्यत्वात् किंचित्तो अर्थः
श्रुतिरित्यस्य विधेयत्वेनोपन्यासाद्वाङ्मिरवतीत्यत्राऽनुनासिको लकार उदः स्यात्तु भोरिति उदः परयोः स्यात्तु भो
तलोपः स्यादित्यर्थः उत्थानं उन्नमन इति स्थीयते इति स्थानं भवेयुः बुद्धोरनाकावित्यनादेशः सलोपेक
नोवसेचपा मसानामिति दकारस्य तकारनकारः नः सकच्छेते इति अत्र यदस्य स मागमः ननु नस्य तपासति
नकारस्यानुस्वारो नस्यान् अथ दान्नत्वाभावादि त्याशयेनाह नान्नस्येत्यादि पदस्य किम् इति न इति किं
नदीकते छेत इति किं भगवैर्भूकृत अथ येन पदकृत्य तत्स्वयवस्थितत्वा अथगात् मस्थानिकस्य नस्य स
मेत्याशयेनाह नपुशान्दरति प्रशान्तनेति इति समउपसमे इत्यस्मात्तन्मात्रस्य द्वाविति दीर्घे मोतोथा
नेरित्यनेन नत्वेनैव प्रोच्येति भवान्छूर इत्यादि न छौर न छौर न च छौरा न च शाविति चतुष्टयं रूपाणां मि

मिहचकच्छत्वचलोपानां विकल्पनान् पदस्यैव किं पञ्चशः से इति किं भवास्तनोति अत्र कीत्येव
 सुचितं मात्रालाघवात् ननु कुर्वन्ति यत् कुर्वन्ते इत्यत्राप्यन्त्यान्त्यस्य बुत्वात् नुत्वाच्च परत्वात् तेषां प्रोति सत्यं अ
 नेत इत्यत्रांगनियेधस्य निवाहं रगोच्चाकसकोरसिद्धत्वा अयत्नात्तद्वशात्ता भिन्नजापि च त्वेकैकत्वमप्यदित्यादेव न ॥ १॥
 ईसा इत्याहुः स्वरे इति इंचराचनचतुर्हः इत्याहोकिन् प्राइ अशस्ने स्वरे किं प्रत्यङ् करोति पदान्ने किम् इति नो
 नेनुपरमदण्डिना वित्यत्र पूर्वपदस्येवोत्तरं इत्यापि प्रत्ययत्वेनैव पक्षान्न स्पष्टिर्वचनं प्राप्नोति तिचेन्न उच्चर
 पदस्य प्रत्ययलक्षणं पदान्कार्येनेति पदेतः इति शायकान् अतनलोपोन अन् अइत्याहेतु अन्पीत्यदिनाप
 कान् द्वित्वेन नलोपलक्षित्वविधिसामर्थ्यान् द्विरिति क्रियाह्नौ द्वित्रिचतुर्भ्यः सुतिनि स्वंनत्वादयत्वं किं पञ्चात्रिह
 रणेमेव तथाच द्विरच्चाख्या इत्यर्थो बोधः छु इति अत्र स्वरे इत्यनुवर्त्ये विभक्ति अत्ययेन स्वरादिति बोध्यम् पदान्ने वेत्तनु
 त्रिनेतच्चावाक्यभेदेन संबध्यते विकल्पस्तत्त्ववस्थितः तेन पदान्ने दीर्घाद् इमा मा इ चर्जितान्ता स्वरादिति किं किं छुत्र
 संयोगान्न स्पलोप इत्यत्र वावसाने इत्यतो वेत्यपह्नव्यं तस्य च स्थितत्वा अयत्नात्तद्वचिन्न इत्याशयेनाद् सुते अयेन
 यद्वि तेन रत्यानौ वास भिन्नस्य रान्न इत्यादि सिद्धं पुष्का किल इत्यादि पुमान्वा सोको किल अयत्तः सो नुत्वात् इति सं
 दात्ने किं गम्यते मस्य किं भयाहसति हसे किं फलमस्मि अत्र लभुभाष्यं ननु मे इति स्वभावात् अत्राकार उच्चरताप्यः
 ततः परत्वादेशः स्यादिति चेत्कृत्यं तज्जा पूर्वको विधिरनित्यो यद्यद्या स्यादित्यर्थमिदं अनुत्वार इति द्विधा संज्ञात न सती

दुर्निर्मिष्टः वस्तुतस्तु नौमित्येव कर्तृशक्तं. अमृतो रिर्यादिनिर्देशनास्यानिवृत्त्यपमानम्. सत्त्वादिति सिद्धं अत्रैव
मवधेयं मां इति तन्ने उचित्यादिखिवम इत्यस्य प्रयत्नात्माशङ्काम इति. योगं विभज्य तत्र संके चानुचर्य क्वचिन्मस्य
समागमः इति व्याख्येयं तेन पुस्तो किलः पुस्तुत्र इत्यादिसिद्धातीत्यक्तं. ननु पुस्तोवधेरेखेपे संयोगान्नस्य लोपोनेति
स्वाज्ञावरोधादुपेक्ष्य. नञ्चाः पदान्नेमसे इति. चकारोमकारस्य समुच्चयाद्यः अन्त्यथाऽप्रयदानेन स्येव स्यात् अ
पदान्ने किं. भवान्याति अत्र पदान्नागहर्णादनस्तत्र पर्याते पदान्ना इत्याधिकरोवाध्यः नसे इति किं. मन्यते यम्यने
अत्र ह्यमभा इत्यतो हकारमनुवर्त्य सच विभक्तिपरिणामेन सप्रम्येतोवाध्यः इत्याशयेनाह. हकारे चेति. यमाये पेस्प
वा इति असेति किमर्थमनुस्वारप्रारम्भगार्थानुन स भवति. तस्यानुवृत्त्येवलाभात् नच प्रथमान्नस्यानुवृत्तस्यानुस्वार
इत्यस्य दृष्टी विपरिणामार्थमिति वाच्य. यमा इत्यदे शोपेक्षायामर्थात् दृष्टी विपरिणाम संभवान्न. एवं तद्विषय पय्यरामश
र्षः अनुस्वारस्य यमा भवति येपरे ते स्पष्टपस्य संबंधिने भवति. संबंध अस्तावर्णयमेव ननु शाङ्ख्यप्रमात्रं तस्यास्य त
स्य गृहणं विना यितुत्त भवति. संवर्ण इत्यध्याहारो वा न यावानुस्वारस्य नाशिकास्य सदृशः यपस्य त्रसंवागा य यमा भव
ति इत्यर्थः तेनैरेफेन भवति अनुस्वारशङ्काभावात् नच शाङ्ख्यभावात् नच शाङ्ख्यभावात् नच शाङ्ख्यभावात् नच शाङ्ख्यभावात्
पद्वेन यजानीये संवर्णे यजानीये स्यानुस्वारशङ्काभावात् नच शाङ्ख्यभावात् नच शाङ्ख्यभावात् नच शाङ्ख्यभावात् नच शाङ्ख्यभावात्
अनुस्वारो रान्मसे हसे इति वा छे परगीय अनुस्वारस्य सदृशः न स हसेयोः संवर्ण अत्रोद्देशो भविष्यतीति व्यर्थ.

पयोऽति-सखसहस्रेरेषु नुनतिग्याप्रिः तेषां यमसवसाभावात्-इति-अत्रेदमवधेयं-हसात्ते पौगवतदंतभक्त
 स्यमसस्याप्याप्तैषेसिद्धेष्टयकृतसाह्येपस्ययर्थत्वात् किंचअनुवृत्तिलब्धानातुस्वारेणहसादपस्याशकत्वा
 त्-हसाच्छेपेपदानस्याद्वेपाञ्चैवेतिद्वितीयसूत्रागेन्याससामर्थ्यादेनत्यदान्नविषयमित्यासयेनाहः-पदान्ते
 वत्तमानेत्येति-वेतिव्यवस्थितोविकल्पः-इत्यभिप्रेत्याहः-यवलमनपरहकारेइतिविशेष्य-यश्चअन्यलेश्वमेअ
 नश्चतेपरयस्यसतथा-तेस्मिन्-किंचादिति-ह्यातीतेहि-किंचल्लयतीत्यादि-ज्वलत्प्लवचलने ज्वलत्क
 लल्ल-ल्लनमामनुपसर्गाद्वेतिमित्याहुस्वहं-कुः-पञ्चपङ्कवेअदादिः-कृदिस्तुवे-कुर्वेतिन्यजनस्याल्लत्
 अस्मिन्बहिरगमंतरंगेइत्यञ्जसिद्धत्वात्-नैवतिग्यास्थितेविभाषाअयसात् शशेचपस्यद्वितीयोवा-टनाम्
 स्यवाधुः-शते-कुः-कुंकड्कोवापकारेपरनृत्नकारस्यम्बा-इत्यादिसंगृहीते-इ-चराच-कृतयोः-इ-स्यकुंक
 रास्वपुंक-भधतीत्यर्थः-वर्णत्वात्-कुसोः-कः-पौवेति-कुञ्जपुञ्जकुपुतयो-अत्रादेशनिमित्तयाययाक्रमे-
 च्छादेशकयाबुञ्जारागार्थोकेवल्योरुच्चारणासंभवात्-नतिदेननसम्बन्धसर्वप्राधियस्सन्नुत्त-इतिनिबध
 दर्शनात्-कखयोः-कः-पफयोः-पः-अन्वञ्जोन्नरविधेर्वाध्नात्-॥-अविद्यानगरस्यायीपौञ्जोरामकरस्यहि
 हससन्धोर्व्यंघ्राद्याख्यासहितलोकेशसंज्ञिकः-इतिहससंधिः-अथविसर्गसन्धिः-विसर्जनीयस्यसइति

तिशये वक्तुं तत्तत्प्रवृत्तौ निति प्रसंगवारणार्थमेवावगृह्णामः ननु ज्याद्ये इत्येव स्तुत्यात् स्वरेयत्वेवेति पुनर्नक्त
नेष्ट्यम् देवइहेत्यादौ यकारे क्रान्त्ये लोपश्रवित्यनेन लापसिक्तने हूपसिद्धिः न च तज्जायाद्यनुवर्तनादस्य कथं नो
पस इति वाच्यम् यकारान्त्यवर्ममद्वर्णगृह्णत्याद्य इत्यादि हूपसंभवात् लक्षणाप्रतिपक्षोक्तपरिभाषायास्त्वानित्यः
त्वात् उच्यते भोस्तइत्युच्चारणपेयोवेत्यनुवर्तने न तच्च भो इहेत्यादि न सिद्धो न स्वरेयत्वेवेति अत्र वार्तात्पर्यस्य
विस्मयस्वरेयत्वेत्यर्थः भोसः इति यच्च खानतुपचमी भोस्तशब्दस्य सात्त्विकेन ततः परस्याविसर्गस्याभावात् इ
त्यभिप्रेत्याह भोस्तभगोस्तुष्टोस्त इत्येतत्स्येति भोस्तभोस्तुष्टोस्त इत्येतस्मात्परस्य तुक्तम् यत्तु प्राञ्चः प्रमाह
एव भोस्तइत्यत्र निपातभवच्छब्दद्वयोरपि सामान्येनानुकरणम् तथाच भोदेवा भोस्तद्वर्णो भोविद्वर्णो इहेत्या
दिसिद्धं न च भोस्त इत्यत्र भोस्तुष्टुहृणाङ्गमङ्गो इह अद्यायादीत्यादावव्याप्तिरिति वाच्यम् इत्याहारात्प्रयोगेना
व्याप्तिनिवारणार्थ एवैव विभोरित्यादाविति प्रसंगवारणसंभवति न स्पष्टत्वात् नान्नर्भावात् अत्र तु दुर्भाष्यं ननु अत्र
भोसोरवेत्योपश्रवितुं सजरागीयं न दाहं मात्रा लायेवपि वैरूप्येद्यः भोसोऽवर्णोऽवर्णात्पर इति स्वभवेत्तु नाद्यं
द्यः इति स्वभवेत्तु प्राञ्चिन् अत्रेदमवद्यं ज्याज्ञेसोवे लोपसिद्धिस्तजरागीयं तथाच ननु समोसभोस्तवेहृपा
दोषयोरसंभव एव आदित्यस्य पञ्चम्यतत्वात् भोस इत्यस्य षष्ठ्यतत्वात् भोसोऽवयवोऽवर्णात्परा इत्यस्याद्ये

स्यस्तुलभत्वात् एवं च स्वरेयत्वे त्वस्य द्विरुक्तिश्चेति महत्त्वाच्च नानिमोरहति ननु नामितः इति किमर्थं मवयत्वा
 पश्यादिविधानेन ह सा द्विसर्गाऽविधानेन च नैस्येव परिसेयात् एवं तां ह नामिन इति योगो विभज्यकुक्षोः यीति
 चानुवर्ज्य विभक्तिपरिणामेन प्रथमान्नैतेन निष्पत्त्यह इत्यादिसिद्धतीति यत्तु नामिन इति यो विभागेऽद्याद
 भेदोपशित्यतोऽवत्तापसिति चानुवर्जने क्वचिन्नामिनः परस्य विभक्त्यविशेषोपपत्तौ न संसाभ्यसाद इत्यादिसि
 ति ह सिद्धाद्गुल्लान्न-संसाभ्यसादिति चानुवर्जने छन्दसि हृष्ट्यानुविधिरित्यस्योक्तत्वाद्गुल्लम्याद इत्यत्रापि भूमि
 शब्दस्य हृदंते त्वेन हृदिकारादिनीपि कृतत्वे व्याख्याने नामिन इत्येकयोगः र इति च द्वितीयतत्रयेव वा इति चा
 नुवर्ज्य इति वक्ष्यते च कृत्वा वाक्यभेदेन व्याख्येयमित्याशयेनाह- रेफप्रकृतिकस्य त्वपेवेति रेफप्रकृतिया
 म्यसत्तायात्स्य बक्तत्वात् रेफप्रकृतिकस्येति नोचितं वक्तव्यं र इति स्त्रत्रार्थेन वक्तव्यत्वात् र इति यच्छेद्यान
 नुपंचमी रित्त्वोवोदीर्घश्चेति रि इति सप्तमी त्र्यत्र इति वक्ष्यतमनुवर्तते इत्यभिप्रेत्याह- रेफस्येति रीति सप्तमी
 निर्देशादपि निमित्तादेरानुपूर्वस्येत्यासयेनाह- एवं स्येति-चकारे विधेयके ह्योपदीर्घयोः समुच्चयद्योतकः शो
 बाद्धस्येति सप्तम्यप्यत्र योः समाहारश्रयत्वात् सू इति तच्छब्दस्य कृत्वा त्वस्य त्वस्यानुकराण्यय इति एतच्छु
 दस्यैकतात्वस्य त्वस्यानुकराण्यनुकार्यनुकराण्येभेदार्थवत्समोऽभावात् इदं सर्वदीर्घानां सर्वकार्याभावाद्

पितः स धातुरित्यादिज्ञापकात् तच्छब्दवृत्त्येव धानुकरागतस्माहवायोदेव शब्दोपेतच्छब्दवृत्त्येव विष्कृतिर्हे शाबपु
 एमान्नादन्यवन-असः शिवइति इत्येते सज्ञापूर्वकविधेरनित्यत्वान्निरित्योदीर्घातिस्त्वेलोपशानुवत्
 नात् रीदीर्घश्चेति वक्तव्ये लोपयुक्तं गणोत्तरार्थ इत्याशयेनाह शस्त्रादि सगस्य लोपः स्वरेणैषैव वा
 दपूर्णा चरिति शेषादासरायी राम इत्यादौ लोपे जाते संधिः सिद्धान्तलोपश्चिह्नान्तस्थात् लोप एव तत्पत्न्यथा
 रणाह अन्यथा परलोपोन तेन सोहमाजन्मशुद्धानामित्यादिसिद्धम् श्रीविद्यानागरस्यादीत्योके
 जकारसंज्ञकः विसर्गसंज्ञकस्तवान्वारव्याभारव्यानुसारणी ॥ अयुविभक्तिर्नामेति विभक्तेरन्यत् इति वि
 भक्तिविशेषाद्व्यचरात्तुपतञ्जानीनाविभक्त्यं तमापि लब्धम् अनुसृजेच्च विभक्त्येतत्वनमात्रमर्थग्रहणकु
 तालव्यामिति चैत उच्यते नूनञ्च समाख्यातोपयुदासप्रसज्यकी पर्युदासः सविज्ञेययज्ञोत्तरपर
 तनञ्च १ अत्राधान्यं विधेयं प्रतिषेधे प्रधानता ॥ प्रसज्यस्तसविज्ञेयः क्रियया सहजजनञ्च २ त
 याचपयुदासोऽनञ्च गृह्यतेन अविभक्तेर्यवत्वात् तत्सदृशमर्थवेदेव तन्निउपस्थापयतीत्यर्थः वदुः
 भ संज्ञादिना लब्धविभक्त्येन पर्युदासात् धातुपर्युदासात् पिप्रथमं वदितुं किं वनमित्यत्र प्रतिवर्णसंज्ञाः
 माभूत् तस्यासत्यास्याद्युत्पत्तिः न लोपः प्रसज्येत ननु च कैकवर्णानामप्यर्थवदशनादन्तीत्यादरविबदे

वादिष्वपीवर्गाऽर्थवन्तः कथं न तया च प्रत्याहाराद्वैक्यार्थवतो वरणादिति भाव्येऽपि ग्रीमत्संज्ञेऽपि नैकानुराहतेन च कृ-
 पदतिकारे सति कश्चिदेवार्थो गम्यते दृश्य इति यकारेण ध्यातात्वेन मन्यामहे-यः कृपे कृपाद्यः संकारस्येयोष्येद्यपार्थ-
 स्यकारस्येति तथा ब्रह्मराइत्युक्ते यो ध्यागम्यतेनासौ बकारदीनामन्यत माद्योपेयिगम्यते येषां च संघातो यत्कायक-
 तेति तेऽन्येकमयित्तु वेति-य ध्यातित्वानावारीतेन तु स्यादयति प्रत्येकं च तिलाः यदुद्यस्मिन्त्येकमसमर्थं तेनैकां-
 नुराधोपि स ब्राह्मणसमर्थः यथाऽन्येकं सिकमादेस्तेनोत्पादयति न तासां त्वाव्ययि-अतः संघातोऽर्थवत्त्वादर्थवतो वरणात्मा-
 र्थवत्त्वादन्येऽपि वरणाऽर्थवन्तः इत्यनुपलब्धिव्याधितमेतत् किंच कथोऽप्युत्पन्नव्यतिकरेकाभ्यां ककारयकारयोर-
 र्थवत्त्वं कृपदतिबर्तनीनामान् धृक्प्रभृतिनामभ्युपगमं स्यात् अथानिष्टामप्यर्थवत्त्वं भूरियः कृपेयपार्थक्यात् कृपाद्यं च-
 यूपे-यन्नभ्रयसामर्थ्यनामन्वयः व्यतिरेकस्तत्कस्यचित्-तज्जार्थानामपि भूयसामनुवृत्तिर्भवति-व्यतिरेकस्तत्क-
 स्यचित्-यथादेवसंज्ञगमनाद्यङ्गस्यातिनि-अतः संघाताएव तेनार्थवन्तः संघाताऽर्थवत्त्वेति हेतुरेक-
 निष्कः तैस्तपि च तिसंघातेन दीपो न प्रत्येकं रथावयवैश्चक्रादिभिः सह सहितैर्द्विजिज्ञाया किं चार्थवत्ताविपर्ययैः स्व-
 र्थप्रत्ययस्यापि विपर्ययः अत्राहारपात्रपात्रमाहारेति अप्रयोगे चापार्थः गामानयत्तुल्लागमानयेति उपजनै चोपजान-
 गमानयत्तुल्लागमिति-योरोरुभौ च हिनस्तीति सिंहः हैति हतः द्वेति अतः संघाताएवार्थवन्तः विभक्तिरहितमिति किं ह-
 रिभुकरौ चिसुष्टिसिपोर्नीभूत् परंतत्वात्स्यत्येतत्स्यात् विभक्त्या नरहितमिति किं न देवो भवति अत्र द्वित्वाद्याभेद-
 धात्वा

यादिवैकचकनस्यात् धातुवर्जितमिति किं अहं न नलोपस्यात् यहुप्राक्तमयविभक्तिविभाष्यते तदव्याख्याभिभि-
 श्वव्याक्तं सौधिशकराणामनंतर्येविधयोवह्यंतेतेषांविभक्तिस्तुसास्यात् स्याचविभाष्यते तदव्याख्याभिः श्वव्या-
 क्तं न प्रत्ययते तत्प्रकरणमारभ्यत इति विभक्तिशब्दस्यासंज्ञायादयः अनेनोपचाराच्च द्वितीयोविभक्तिशब्दः स-
 जिवचनः अद्यासंज्ञावचनं महासंज्ञाकराणामुविभज्यते संज्ञाकमोदयोऽप्यच्यमयेतिविभक्तिः रिः
 त्यन्वर्थसंज्ञाविज्ञानार्थेतेनागमादीनामजवत्तमरणानामप्येविभक्तिसंज्ञानेति तन्म वात्रिक्रद्व्याख्यत्र
 कृतः प्रज्ञाप्रयोगात् अन्येतुयेगिकार्थेतेवासिद्धमित्याहुः विभज्यतेपुनरिति क्रियतेकज्ञकत्मा द्यर्थायया
 साविभक्तिः अस्मिन्नशब्देयोगमात्रकृदादौगद्यपित्थापि स्यादितिवादिबुचयोगादुक्तिः याश्चकृतमिदं तस-
 मासाश्चेतिवात्रिकं चकारोनामसंज्ञानुकर्यार्थः अत्रतद्व्याख्यातारः ननुकिमर्थमिह नामस्तुतापेदेत्येव
 सिद्धाः नसिद्धीति तत्रकृत्युक्तिवाच्यानाधातुत्वानयायात् अतएवहेतोमपासिधिलोपोन स्वाध्यासिद्धानाम
 पियुगीभूतार्थवत्वात् तथाहि चारएवचौरः स्वार्थेअग्रः तत्रहिचौराश्चहृस्यहाहृएवत्वं चौरशहृस्यतुचो-
 रशहृअग्रवराद्वाराः समासेऽप्यित्यतएवविभक्त्याअविभक्तिवाभावात् अतएवअव्यप्तिरितिपदमन्त्राश्रयानलोपः इ-
 त्याहुः अत्रैवैकव्यं पंचनवदधिमधुइत्यादीनामविभक्तिर्त्वेननामत्वानयायात् कं पंपदत्वं अत्रयादिविभक्ति

सत्त्वसमय एष प्रज्ञापद संज्ञालुप्राया विभक्तौ एकद्वैविहृतन्यायेन प्रकृतिभोगेपि सास्तीति क्वयेति हि प्रकृतेपि समं द्वि
 वादिसत्त्वसमये प्रज्ञानामसंज्ञालुप्रेषितस्मिन् प्रकृतिभोगे सास्तीति तुल्यं यदित्युपेयप्रत्यये प्रत्ययलक्षणो नप
 पसंज्ञात्वीकरोति नदापि ॥ १ ॥ भेदममानं यदपि स्वार्थनादुमानामेयस्यादितदपि न गौरात्वासंभवात् स्वाद्योप
 सर्जनार्थान्नराभिधायित्वं गौरात्वं तच्च न संभवाति न चोच्चैरशब्दयोरेयोभिन्नोयेनैकः परमगौराभवेत् ॥
 यदपि अत्र चैरशब्दस्य सादादित्यादितदपि न नरिपर्यायाणां परस्परमरणद्वारा स्वार्थबोधकत्वं क्वचित्स्वीक्रियते
 व्याकरुणानभिज्ञस्यापि शक्तिग्रहे सति ततो बोधो जायते अन्यथा ज्ञानध्यानमित्यादौ पुटः स्वार्थैकत्वेन गौरा
 त्वादिकं स्यात् यदिपि समासश्चपि भूतसर्वविभक्तिइत्यादि नरपि न अन्ययवानां विभक्त्यंतत्वेपि समुदायस्यान
 थात्वात् यस्माद्विभक्तिर्विधीयते तद्विभक्त्यन्तं साचावयवेभ्यो विधीयते न समुदायात् अन्यथा समासवद्वा
 क्यस्यपि विभक्त्येन नैव पूर्ववत् प्राप्तिविरहादेव तत्र नियमानुययोगात् यदपि नैवैवमप्ययीभावादिति विभक्ति
 लुब्धधानाः ॥ २ ॥ यथा समाससंज्ञा भविष्यति एवमपि नियमार्थं समासग्रहणं अर्थवत् समुदायानामऽ
 ध्ये समासस्यैव यथा स्यात् तेन वाक्यस्यार्थवत्त्वान भवतीति तदपि न उक्तरीत्या समासस्या विभक्त्यंतत्वेन ॥

सापकोपन्यासैयषण्यान् अन्यथा समासवद्वाक्यस्यापि विभक्त्यर्थे विभक्त्या अविभक्तिः स्वाभावादिन्यास
 नेन विधेयतायास्त्वयैवोक्तत्वात् पूर्वपरविरोधः नियफलभावेन समासग्रहणवैयर्थ्यात् नियमस्तत्र क्रियते अत्र स
 र्थत्राप्रतिभवेति अबलुतचमेवाकोप्राप्तिर्नास्ति वाक्यस्य च अत्राप्रतिभवेति तद्विवाचित्तै समासपदव्यर्थं तस्मान्पूर्वो
 लोवसिद्धेयात्रिकमिदं नकार्यम् तस्मादिति. अधिकारोपप्राप्तोः नद्याच स्वादयोरादयश्च नान्न एव परबोद्धा
 इति ननु धातोर्नित्यगिमाधिकारात्तत्र प्राक्तनानां प्रत्ययानां नान्नः परत्वमवधेयमेवेति किं तस्मादिति त्वेनेनेति चेन्न
 किंपरिभारागमिति वक्तव्ये किं दध्मिन्पस्यादिति निराकरणाय तस्मादित्यस्यावस्यकत्वात् अथ न केवलं प्रत्ययः प्र
 योक्तव्यः न केवलं यत्कृतिरिति नियमेन तच्चारणसंभवादिति चेत् एतस्यापि तन्मूकत्वादित्यवधेयीति. तस्मादिति
 यच्च मीमांसकानां विस्मयावधौ विस्मया स्यात्तसंभवात्. किं बुद्धिस्तत्रादिशब्दस्य पाठान्नद्योगेन तत्र च पूर्वः परेवेति नियमा
 भावे परशब्दपवाध्याहार्यः समानादिलोपाध्यातो रिति निर्देशात्. तच्छब्दस्य परामर्शित्वान्नान्नः परामर्शः सिद्धेन
 सित्यादि. सेरिकारोऽसौ तस्मादित्यादिर्विशेषणार्थः अन्यथा सीत्युक्ते सेकारत्वाभावे संभवात् न च अत्रापत्तिः वेधस्तु इ
 त्यादावपि दीर्घत्वप्रसंगात्. न च स्वरणार्थे गुणद्वयादिलिङ्गात् एतेन सेरिकात्तच्चारणार्थ इत्युक्तिः प्रत्युक्ता. स इत्यनेन बु
 द्ध्यारागसंभवात् एकप्रचमादिसंज्ञानामन्वर्थतामाश्रित्याह. एकेतेत्यादिन पाच एकवक्ति एकवचने द्वौवक्ति द्विवचने बहु

न्यक्तिवद्वयचनं यद्वा उच्यते इति वचनमेकस्य वचनमेकवचनं इति न तो अकारस्य फलमाह न तो ज्ञः
कार इति तथा च शस्त्रः शकारो रोपि शस्त्रीति विशेषणार्थः यत्कृतं तत्कृतं एकतरोनपरितुं योग्यः पुंस्त्वमेव द्विः
तीत्यधारणम् उपन्यासो रस्येति श्रुतसमानाहुर्लोपो धातोरिति स्वान् समानलाप्य बतुवेर्ज्ञत इत्या
शयेनाह समानादिति समानादिति किं रायः श्रुतस्याद्याधिकारस्यैवामोशहरणादधातोरिति नानु
बन्धः श्रुतोऽचिनवमित्याहोनातिव्याप्तिः श्रुतस्येति किं यद्यपि निदिष्टत्वेनाहृत्यमाभूत् न च सोऽनः पुंसः
इमं अकारस्य नत्वविधेर्लिङ्गानां स्य विधिरन्यथा शसः सकारस्यानृतेन लोपतद्वा वात् नत्वा संभवः स्या
त् इति वाच्यम् तत्र सोऽनः पुंसः इत्युक्तं ज्ञापना संभवात् न हितुत्र शसोऽन इत्युक्तं न येन ज्ञापकं स्यात् न च सो
न इत्यत्रापि शसुः सकारस्येव ग्रहणाभिनिवाच्यम् न हि शस्यसकारानान्यत्रेभिनिघसोस्मि येन ज्ञापकं मिदं स्या
त् यत्तु लघुभाष्यः श्रुतं वेलोपश इत्यतः श्रुतस्य तु वृत्तरे स्येति व्याप्यं भित्तिकेचित् श्रुतं दमवधेयं श्रुतं दित्य
स्य पंचम्यतत्वेन वक्ष्यमाणं लाभात् श्रुतं यद्यं वृत्तात् विभक्तिपरिणाम इति परिमेन वक्ष्यार्थं लाभविभक्तिपरिण
मेनार्थं लाभस्य क्लृप्तेनास्येत्येव वावस्येकत्वात् सोऽनः पुंस इति पुंस इति पंचम्यात्वात् शयेनाह पुंसि ग

पुंलिङ्गसिद्धिः तथा समासोच्चारणशक्तिवोधस्य यद्वा पुंलिङ्गात्समानादिभ्यो कं पदस्य पुंलिङ्गमात्रं विभुं लिङ्गात् स
 चासौ समानश्चेति स्वतः पातस्मादित्यर्थः अत्रान्वयशसो रित्यतः शतशतसुब्रजे यद्यपि समास्यन्तर्गतस्य तथा
 पिनामोन्वयस्य समाससंभवात् इत्याह शस इति ननु गा इत्यत्र नन्वकुत्तान् अत्रान्वयशसो रित्यतः शतशतसुब्रजे यद्यपि समास्यन्तर्गतस्य तथा
 न परस्य सत्त्वादिति चेत् अत्र केचित् सो न इत्याह शसो नकारस्य सकार इति व्याख्येयमिच्छसिद्धिमिदं
 तेन न गगसि स्यादिति सिद्धं यद्वा अत्रान्वयस्य अत्रान्वयस्य अत्रान्वयस्य अत्रान्वयस्य अत्रान्वयस्य अत्रान्वयस्य अत्रान्वयस्य अत्रान्वयस्य
 निदेशः उो रिति च यद्वा त्रैलोक्योक्त्या अत्रान्वयस्य अत्रान्वयस्य अत्रान्वयस्य अत्रान्वयस्य अत्रान्वयस्य अत्रान्वयस्य अत्रान्वयस्य
 भवति इत्यर्थो लभ्यते अत्रान्वयस्य अत्रान्वयस्य अत्रान्वयस्य अत्रान्वयस्य अत्रान्वयस्य अत्रान्वयस्य अत्रान्वयस्य अत्रान्वयस्य
 त्र शसः सकारस्य नकारः उोकारस्य वधिनोच्चारणं विवर्णः इति व्याख्येयं अत्रान्वयस्य अत्रान्वयस्य अत्रान्वयस्य अत्रान्वयस्य अत्रान्वयस्य
 तेन निपातपरिभाष्येयं सिद्धं तदर्थं निपातपरिभाष्येयं सिद्धं तदर्थं निपातपरिभाष्येयं सिद्धं तदर्थं निपातपरिभाष्येयं सिद्धं तदर्थं निपातपरिभाष्येयं
 परिभाष्यानिबन्धः इति व्याख्येयं कानि स्यादिति निपातपरिभाष्येयं सिद्धं तदर्थं निपातपरिभाष्येयं सिद्धं तदर्थं निपातपरिभाष्येयं सिद्धं तदर्थं निपातपरिभाष्येयं
 न्यदपि देवः स्यादिति व्याख्येयं तदर्थं निपातपरिभाष्येयं सिद्धं तदर्थं निपातपरिभाष्येयं सिद्धं तदर्थं निपातपरिभाष्येयं सिद्धं तदर्थं निपातपरिभाष्येयं

लेनभिनिजले प्रतिपदे क्रत्वात् लक्षणाप्रतिपदे क्रयोः प्रतिपदे क्रत्वे च गृहणात् किंचपतिभाषा अयरास्येष्ट
 सिद्धायेत्वात् नानिन्यादावना अयरात् येषु त्वदिविचारे स्तनके शब्दानी स्त्री स्याद्देशमशः पुरुषोर्भवेत् उ
 भयोरनरयच्छते भवेत्तुं सक्तमितिलक्षणे बाहुवन्तावव्याधिवाराण्यचेत्तेनितुस्तनादि महुक्कादि स्त्रीत्वादि
 व्यजकमचेत्तनेतुनु सर्वत्रापे देशपद्याभिव्यजकः उपदेशे शल्ले गालुशास्तेनादि स्थितुर्लं तत्रापि चेतनचितन विद्ययवि
 भाव्यर्थः अतिप्रशक्तं अक्षरशब्दस्य स्त्रीषाचकस्य स्तनके शब्दस्य व्यजकस्य सत्वेपि स्त्रीत्वादशो नात्र सर्वत्र चेतना
 दिदः अस्तेनितु उपदेशपदं स्त्रीत्वात् व्यजक इत्यलं न मतिविस्तरेण तेन इति दाइम इति छेदः परह्ये न मपिलुप्तप्रथाः
 मानसं अज्ञातः इत्यनुवर्त्तते दाइति किं देवैः अत इति किमपि ज्ञा तपरः किम ज्ञाता ननु दर्शनैव संज्ञा अत्र
 इतरेति छेदः स्याद्यधिकारांशुनातिव्याधिः अत्रानितुदावाधान्मातिप्रसंगः इति वाक्यम् स्याद्यायेत्वाहुकारस्य
 अज्ञीतिः अज्ञादिति प्रथमांतं भीतिसम्पत्तं तच्च भकारादाविचारव्येयम् अज्ञादिति सत्त्वत्तपदाहकं अज्ञाता
 भ्यामितिलिङात् तेन सह ह्यमितज्ञातेन अदिति किम हरिभ्याम् भीति किमेतदस्य नतुरेति इत्येतो भीतिमि
 दु किं भकारग्रहणेनेति चेन्न एकयोगनिर्देशत्वेन सकारस्याप्यनुवृत्तिः स्यादिति निर्गमार्थः भोत्य स्यावश्य
 त

कृत्यतः भ्यामोभस्यचेत्तन्मिदुद्वाभिमितिलिंगात् स्यादेकिकेदेवभवनेभ्य इति भमिद्वयइतिछेदः इतिप्रवेस्तु
 दनुवर्जते भिइतिभिसकेदेशानुकराणामेकेशगृह्योनामगृहाण यथाभीमसेनभीमइति यत्तुव्ययइतिच
 नुधीपचस्योवङ्गवचनस्यगृहाण इतिइत्यस्मादिकारात्परत्वाच्चसेहसइतिद्वित्वे भवेजवाइतिभस्यवः तेषा
 चातः परस्यसोकारदेशइत्येकीलोभते यद्वा भभइतिछेदः प्रकारात्परस्यभस्यभस्याकारः इत्येकीलः इत्याकारो
 कित्तोनुवर्जते एवंभस्यगृह्योवाख्यायमानभिसभिसइतिल्लब्धेव्ययस्यात ननुतेतिभिस्इतिछित्वाभकारस्वे
 स्यात्तुप्रएवभवति तस्यादेशात्तन्भवतीतिव्याख्यातमस्त्वं यथाभिइत्येकदेशादरेणभिस एवानुकराणान्त
 आभिसिपरश्चतत्राप्येवयथोक्तः मेवः आद्येपक्षेभितिव्ययस्यात एवेत्तत्रानुवर्जते सत्वात् द्वितीयेनभोभिति
 देशेनोपपद्यते इत्याद्युक्तं न तत्रहमवधेयम् भकारस्यद्वित्वेद्वितीयस्त्वंस्येकारस्यमिन्नत्वेवदस्यलोतिप्रमे
 गः स्यात् किंचभागेरितिलिङ्गत्वेवविद्यमानत्वेभिसभिसइतिनिर्देशाययनानुधावनस्यल्लिख्यत्वात् अन
 राविधानसामर्थ्यात्सर्गादीर्वाधित्वाप्येत्तमेवप्रुभ्ययासमाद्धेलेपइत्यनुवर्ज्ये लोपमेवव्यधास्यत् ननु
 ननुभीनिसुप्रसक्त अकारस्त वासित्येतानुवर्जते न चात्रभित्ताभकारस्यात्वेपिहसिद्धिः यद्वा भइत्येवा

लः भीमिर्षसुत्रादनुवर्त्तनीयं तच्च स्वतः परमिदं विभक्तिसमुदायेयोमः सञ्चकारोभवतीत्यर्थः अत्रार्थो
 भगवतिस्तिगहर्णनमुच्यते इमौयकाराकारोयोगविभागो न स्यातामिति प्रकरणं भित्तिन्यस्मादिधीयते अतश्चो
 षः स्वरीयायतीत्यादिसिद्धं पादेषुके पद्यादु रिति न च कथ्यमवति पस्मिन्नुक्त इति स्मृदतिसप्रस्यतं सच
 भवत्तस्मिन्स्मि अतः किं हरिभ्यः तपरः किं वाहाभ्यः स्मृति किं देवाना न तु स्मृति किं स एनच देवाना
 मिदमिति प्रसंगः नत्रपरत्वा न्नामीति दीर्घं एवाध्यात देवानि त्यादो तु शसीत्यनुवृथ्य देवा इत्यजातिप्रस
 तः त्यादिति च स्तः तद्गार एवाय रे स्मिति सर्वं स्रज्वास्मीत्यस्यानुवृत्ते स्म ज्ञात अथानेतरत्वाद् स्त्रीत्येताभीत्यस्य
 गतुर्ब्रुहिः त्यादिति चेन्न इच्छाये स्थितिज्ञापकात् अथवा देवा इत्यत्रापि सवरोऽस्तीद्यः इवोपिनवाजमाद
 त्यादिति निर्देशेन कुचितरेवेणापि परबाधस्येष्टसिद्धार्थमभ्युपगमान् तस्माद्यर्थस्मीति अत्राहुः देवपृज्या इत्यादौ
 एवं पदस्यैवैवाराणायस्मीति अत्राप्येकमिति तमेति ब्रुवाः विहितचिरोखणा अथगात् नास्मो विहिते बहुवैव
 त्रं माने परे एतमिदमभ्युपगम्यात् अन्येतुवत्तु विशेखागार्थेषुनः स्मीत्युक्तं तेन वदुनेवाद्यैस्तु विहितोयः सकाशे
 भकारश्च तस्मिन्परतो नाम्नो न एत्वं तेन सेमं सु नोतीति सेमं सु त तमाच्चवर्तते इति सोमं सवतीति ततो मस इत्य

अनेत्याहुः तन्नेति न्याः स्याद्यनुवृत्तिर्न ह्यारारसं भवात् अत्रोच्यते ॥ रेस्मीत्यनुवृत्तः कारोपिद्वयः नादावपिः
 स्यादावेत्याभित्यर्थः तथा च प्राराणाभिति सञ्जुति अत्रार्थे इदं स्मिन्नाह्वारो भवति लिङ्गवदित स्यान्ननुवृत्तिः स्यान्नदा
 देयान्नाभित्यत्राप्येवं स्यात् नामीति तु हरीणाभित्याद्यर्थं स्यात् अतस्तस्मिन् द्रव्यपुनः स्मिन्नाह्वारा स्यावप्रयक्तत्वा
 त् इति गति अत्रोच्यते इत्यविभक्तिर्कोतिर्देशो संदेहार्थः ॥ इति कुञ्जबुधेयी सप्तम्येकवचनयो संदेहः स्यात् वस्तुतः
 तन्नेति त्युक्तिरपिन्यायाः अत्रोच्यते इत्यादेवत्तु ॥ कारोव्यर्थः व्याधिकारो वाति प्रसंगः वाराणां इत्याहुः वस्तुतः
 तत्स्यद्याद्यः सुपात्रत्वा न्नप्यर्थना अत इत्यनुवृत्तिश्चैवातत्र इत्याह्वानं ॥ इति किं देवोदेवे परेति ततः इत्यनेन तलो
 पस्तुन एतः पदान्नास्य तत्त्वाभावेन प्राप्तिरेवासंभवात् ॥ सिरदिति अत्राप्यत इत्यनुवृत्तिर्न अत्रावासप्रम्य
 इत्याह्वानं तपरत्वाद्वाहा इत्यत्रापिन अत्रापि व्यर्थः इत्युक्तिः ॥ देवो युक्तव निरसनीया नचातिङ्गते यस्य लोप इत्य
 नेनाकारस्य लोपोत्पत्तिवाच्यं अकारोच्चारणसामर्थ्यात् स्यात्तस्यो न यस्य लोप इति ॥ १॥ अत्रोच्यते ॥ कारो
 तिस्योः शब्दा इत्यादि निर्देशात् तादृशप्रकाराणां द्वायस्य लोपो न परेति स्यात्तस्मादेव विशेषाभावात् ॥ सेस्तः इति न
 स्तेनमिति अत्रोच्यते सेस्त इत्येव सुवचं न च्छेद इत्यत्रातिष्यापिः परस्वन्पदेति लिंगेनातिष्यापि वाराणां नचा
 नर्थतदिति वाच्यं अत्रापि दिति गत अत्र च देवस्य इत्यत्रातिप्रसंगः स्यात् - तत्रोच्यते ॥ स्य इति विशेषस्तत्रोच्यते वाधात् ॥

इकारस्मिन्नुकरणनिर्देशाद्वातद्वयसंभवात् ५-स्येति षट्पदमपि षष्ठमन्वमतस्मिन्वातप्रत्ययस्य ह्रस्व
 हाअत्राहुः सर्वस्य स्रगदित्यादिर्लिङ्गात्तदन्तलाभः आदिति लिङ्गाच्च तस्यापीति शायक ह्रस्वत्वमात्रमित्येव
 स्य अयेत्यादिति सिद्धिरिति वक्तव्यं तत्तदन्तलाभाय च ज्ञापकद्वयानुसरात् क्लृप्ताः पार्थपरवदेव स्यात्
 त्यादि ५-सन्त परत्वसंभवात् ३-सीति - स्याद्याधिकारोद्वजे स्रष्टव्यो दोनिति प्रसंगः आउसः अस्मिन्नु
 नादित्यनुवर्तते तेन रायामित्यदोने अत्राहुः अत्रधानो रित्यनुवर्तनीयं अथानिह्याद्याद्येतन्नपरं रो
 वाधात् एवं न हि कारयोचकारेत्यादावपि अतिप्रसंगवारणाया धातोरित्यनुवर्तनीयं तदपि न परत्वाद्दु
 पताचकारेत्यादावपि लोपेन बाधः पञ्चतितराभित्वादावपि स्यात्पः परः न च वसपि मालो च
 चकारेत्पचनुद स्यादिति वाच्यमस्याद्याधिकारोत्पन्नत्वादायिति अत्रेदमवधेयं स्याद्याधिकारस्य जाग
 रूकत्वेन युरात्तापादीनां परत्वात्न धातुन न बाधान्वेषात्तस्य व्ययत्वात् अथ हे राम कृतौ तु नुद इति चेन्न कि
 यासि त्यादि लिङ्गेन विभक्त्युपदेशकाले विद्यमानं स्यात्वाभावाद्वागान् अतएव चतुर्गन्गोत्तरे वस्वात्तदेव अत्राहित
 यो न्यादन्तातिप्रसंगः एतेनैतद्धारणाया नयकेन समानोतनाम्नोभिचिन्वापत्पया प्रत्ययोः प्रत्ययस्यैव गृह्यमाण इत्या

अत्र स मा नादि त्प च नुद स्यादिति वाच्यमस्याद्याधिकारोत्पन्नत्वादायिति अत्रेदमवधेयं स्याद्याधिकारस्य जाग
 रूकत्वेन युरात्तापादीनां परत्वात्न धातुन न बाधान्वेषात्तस्य व्ययत्वात् अथ हे राम कृतौ तु नुद इति चेन्न कि
 यासि त्यादि लिङ्गेन विभक्त्युपदेशकाले विद्यमानं स्यात्वाभावाद्वागान् अतएव चतुर्गन्गोत्तरे वस्वात्तदेव अत्राहित
 यो न्यादन्तातिप्रसंगः एतेनैतद्धारणाया नयकेन समानोतनाम्नोभिचिन्वापत्पया प्रत्ययोः प्रत्ययस्यैव गृह्यमाण इत्या

नादि ५-सन्त परत्वसंभवात् ३-सीति - स्याद्याधिकारोद्वजे स्रष्टव्यो दोनिति प्रसंगः आउसः अस्मिन्नु
 नादित्यनुवर्तते तेन रायामित्यदोने अत्राहुः अत्रधानो रित्यनुवर्तनीयं अथानिह्याद्याद्येतन्नपरं रो
 वाधात् एवं न हि कारयोचकारेत्यादावपि अतिप्रसंगवारणाया धातोरित्यनुवर्तनीयं तदपि न परत्वाद्दु
 पताचकारेत्यादावपि लोपेन बाधः पञ्चतितराभित्वादावपि स्यात्पः परः न च वसपि मालो च

हि समाधानं परास्तं ननु वारीणां स्त्रीणां भित्त्वा परत्वात्तामिधो भविष्यतो ननु ट. नच नुमि ननु दतिरिति वाच्यं
ननु ताहि ते एवामिदीर्घा विधानात् दीर्घत्वाभावः प्रसज्येत. अत्रोच्यते. प्रायशो ह प्रत्यक्षमित्यत्र प्राय इत्यस्य
ग्रहणेनैकचित्पूर्वगापि परस्य बाधनं दर्शनात्. आत्मोमस्यत्वं तु गमास्वर इत्यादि निर्देशात्. ननु हाना
मित्यादौ कुतो ननु ट. समानात् परत्वं संभवात् इत्यतः आह. पुंसि सित्यादि. अथ माशयः. तत्र हाना इत्यादि
तिस्त्वान् मडक इत्याह स्वादिति पुंस इति चाभुवन् तच्च विभक्तिविपरिणामेन सप्तम्यत्वं तिति व्याख्यानात्. ते
ननु स्वात्परत्वाभावात् ननु ट. अत्राद्यनयानादौ ह विद्यादिलिङ्गम् नामीति नु. स. इत्यत्र प्रमेमात् तस्मिन्वामि
पूर्वस्य हीर्षोत्थ सीत्यर्थः. आ. मीति तु नस्तस्मिन्. बर्मणा मिह्यादाय पिरीयः स्यात्. तत्राप्या. मीपस्यानुवृत्तेः
तथाहि. अत्र नोपधाया इति तत्रस्य प्राप्तिरभवः स्यात्. तत्राप्या. मीपस्यानुवृत्तेरामः संभवात्
बहुकेचित्त्वामीत्युक्त्या वारीणामिति सनुम्यप्यमिदीर्घः सिद्धातीत्युक्तं. ननु नुट् सति तत्रान्वान् नान् तस्मि
स्मिन्नामीति व्याख्यानात् स्य सर्वे संत तत्वेन स्त्रोक्त्या एव तद्विरोधेन न्व उपदिशते. किं लात्. यः सः. कः तस्य
सि कु अ इ ल अ अ न यो समाहारः. किं लेतस्मात्. य इति प्रथमा तत्र. स इति व अतमत्र. धुर्नो गामत्र

इत्यनेन तद्वत्तु यज्ञे. तत आन्ने स्थितस्य सस्य वानेन हरिस्तत्रेत्यादौ. ननु कृतसंस्थेति व्याख्यानादौ स्वयं. कृ
 तेन समावृत्य तत्त्वाभावात्. कथं यत्नमिति चेत्. मेवं. अत्रात्रिष्टित्यादिलिङ्गात्. क्वचित् यवग्रहणो नापि सनुदायस्य ग्रह
 णात् न चैवेति स्वइत्यादौ यत्नसंगः इति वाच्यम्. तत्रातिस्वचतस्र इति संज्ञे निर्देशो न तद्वाधनसंभवात् अत्र केचित्. ५
 ननु अत्र कु इति कुश इति धातोयह गङ्गा सिता र्थाव्ययस्य वा. कवर्गस्य वा. नाद्यः. इत्यादित्येव सिद्धत्वात् ननु यदा कु
 तुस्तदा इत्योपि गत्यर्थो धातुर्वसाह च योना मेवं. अकारश्चाराणां सामर्थ्यात् धातुः. एवं तर्हि कोरवयथास्यान्मान्यस्मा
 धातोरिति नियमार्थं कु धातुरेवेति चेन्न. इलेने संज्ञाशब्देन साहचर्यात् संज्ञायां इवको ग्रहणात् सा. कुरित्यादौ कवर्गार्थे
 स्येव शब्दसिद्धत्वाच्चेत्याहुः. अत्र फः. सतो हि कार्पिणाः. कार्येणा भवितव्यमिति सः. यः इति निर्देशो विपरितनिर्देशः. यत्सु स इति
 द्विसकारनिर्देशो यत्नवत्संज्ञस्यापि द्विचि विधयः. तेन तसि स्वेदयितव्यमिति निर्देशः. यत्तदधिसेवायुः. सुस. यीति अत्रा
 वष्टंभः. सुसु इत्याभिप्रेत्याहुः. आनं त्रोगोर्धे इति आनं त्राराणां कुलकराणां आनं त्रारोक्तिम्. रामः. सिः. किम्. हेरोमाः
 समानोद्धेलोपो धातो इति. लोपः. अधातो रिति किम्. हेगोः. अधातो रिति किम्. हेग्रीः. ननु हेग्राः
 हेहरेत्यादावतिष्ठाप्यव्याप्ती इत्यत आहुः. इह स्वादिति ननु स्त्रे रुखादित्येव किमिति नोक्तम् किं समानादिति नो
 त्ति नोक्तम्. किं समानानेनेति केचित्. अत्र म्यासोरस्येत्पत्राः नुवृत्तये मेन स्यादप्यक्तत्वात् न च समानादित्युक्त्या कः

बोधार्थ

यंहस्वत्सामः इति वाच्यम् लक्षणयोगेति गृह्यमाणं अथैवमप्येदोतोः कुतो लब्धिरिति चेत् अथानुगृह्यमाणत्वं कथमिति चेत् अतएव अथानुगृह्यमाणत्वं न चेह श्रीरित्यादायति व्याप्तिः इह स्वगृहणेनेव न द्वाराणात् न चाम्नासेरिति नञ्वा नुसन्त्यर्थी अथमित्येदोपरत्वादित्येव न द्वाराणात् न च विनवाभित्यादौ द्वाराणां च स्याद्याधिकारेणैव न द्वाराणां सभावात् न स्मादधानुगृह्यमाणस्य व्यर्थत्वादेतद्वापनार्थं मन्त्रोपाज्ञं लोप्यगृहणं तु व्यर्थमेव रिलोपोदीर्घ इत्येतो नु ह्येतैव न द्वाराभात् न नैवैकयोगनिर्दिष्टैकलदीर्घस्याप्युनइति स्यादिति वाच्यम् शेषाह सेषित्पत्रकेव श्रयानुवृत्तिरदर्शनात् यद्वालोप्यगृहणस्यैव तद्वापकमथानुगृहणं नुवृत्तिरिति ननु मित्यत्रैवैवयोगार्थः सपिन्याय्यं जलधिरिति लक्षणप्रतिपदोक्तं येरित्यनेन प्रत्ययाप्रत्ययोरित्यनेन स्याद्याधिकारवेत्तेन बापिसमाधातुं शक्यं न चैवं हेतुमगोक्तं लेत्यत्र न प्रश्नोक्तिश्चैव देशविकृतत्वेन धानुरत्वनयायात् सत्यं ननु सकादित्यनेन लुकेवरूपसिद्धिः सर्वविशेषतोदि पञ्च त्रिंशत् तत्र सर्वविशिष्ट्यशब्दोक्तत्वापर्ययो उभशब्दो द्वित्ववशिष्ट्यस्य वाचकः अतएव नित्यं द्विवचनान्नः इह पाठस्तु भकावित्यर्थः अन्यथा कथं स्यात् तस्मिंश्च द्विवचनापरत्वाभावाद् उभयकावित्येवरूपस्यात् उभयशब्दस्तु अवयवद्वयपर्ययोऽवयविनिवर्त्तने उभयोर्मणिरिति यथाक्षयाम लोहिताभ्यामवयवाभ्यामनुवृत्त्या इत्यर्थः

निरिहताययवेभेदयोदेकवचने. अन्योभिन्नाये. अन्यतम. न्यतमशहरवधुन्यनो. स्वभावाद्भवविषयेनि
 दूररेवर्त्तते. तत्रान्यतमशद्वारापाठाभावादचनसंज्ञा. इतरस्त्वम्यनीचयो. तत्तत्त्वावित्यन्यपययौञ्चाद्य. ता
 तः. तेमइत्येहसमः. सर्वपर्यायः. तुल्यपर्यायस्तनेहयुक्तनेसिसः. कृत्स्नचशक्नोचस्यान्मर्पादाववदयोः. पूर्वप
 रावरीजराधराः. पञ्चदिकारहयोस्तद्व्रक्षिन्नेच. दक्षिणाधराशक्नोचि. नदक्षिणाः. प्रवरीगः. प्र
 भेतांबूलारागः. उज्जरेप्रभुज्ञेस्वाशक्तः. इत्येनेयुक्तं. ननुकथं परेशत्रयः. अत्रैवादिनः. इमिषावृशतिवादिवाचिनेस्म
 र्वादित्वम्. उपचारादिति. गृह्यारागः. नचोपसर्जनत्वात्कथं प्रतिवाच्यम्. नहिलाक्षमिणिकत्वमुपसर्जनत्वं. किंतु स्वा
 र्थशिक्षायां स्मरसंक्रमः. नचदिवाचिकत्वे संज्ञात्वात्सर्वदिकार्ये निषेधशतिवाच्यम्. आधुनिकः. संकेतोहि
 संज्ञा. नचत्वादितः. कुरुषुतुसास्तेष्व. तेनोन्माराः. कुरवः. केचिन्नुदित्त्वचिरंतनः. कुरुषुत्वाधुनिकः. संकेत इत्यत्र प्रमाणा
 भावः. सुमेतमवधिमुपेत्य कुरुषुत्तरशब्दप्रश्नेतित्याहुः. तत्र ह दुष्यवहारपवप्रमाणमिति मुक्त्या. स्वशब्दस्य ज्ञातिरन्मा
 धनमात्मीयेवेति चत्वार्यार्याः. तत्रज्ञातौ धने च न सर्वदित्वम्. अन्तरअवकशावधियरिधानां नहि भेदता दृष्टेयं छिद्रा

स्त्रीयाविनाविहवसरमध्येनरात्मनिचेति-अन्तराशहार्थेषुपरिधानयोर्हयोगयोरेवसर्वाहितम्बहिरीत्यस्माद्वेत्तोहे
शोधाच्छोच्यते-भवच्छुहृत्स्यपाठस्तस्यासर्वादेरित्यात्वार्यः-अकार्यम्-तद्-तद्-शब्दोर्ध्वोक्तपरमशक्तो-पुत्र
देहसमर्पकः-एतदिहोपपत्त्येवस्थिते-अहसवयवहिते-एकोन्याये-प्रधानेत्यप्रथमेकेवलेनया-साधारणोत्त
समानेचसात्वायाचप्रवर्तने॥१॥सत्त्वायाएकचचनानपवञ्जलिङ्गः-सोधनेनैकविषय-अयुष्मदर्थः-अस्मदा
त्मेव-किमशहृषेस्मिन्मतेये-अच-जसीति-जस्तर्ह्यतिष्ठेदः-इकारप्रज्ञेयः-किमर्थमितिचेत्-सत्यम्-प्रथमादि
प्रथमादिभ्येतिविध्यर्थोद्वितीया-अथैवंजसंस्त्यस्यसंस्तेवकिंनेतिचेन्न-अन्याविधायकयद्यदर्शनत्वात्-उभये
इतिलिङाच्च-अत्रैकेचित्सप्तमीधमव्याहृत्यर्थदीर्घविधिः-ननुनदर्थमित्याहुः-तत्-उभयेइतिनिर्देशेनननुमः
निराज्ञात्-ननुमेवैदमत्रकथमप्यन्येनैतन्मन्त्रं-संनिपातः-परिभाषयानस्यवाधानइतिचेन्न-अत्रोभयोरपिधित्तोश
नसन्निपातपरिभाषायाधिषयत्वात्-उभयेइतिनिर्देशेनतस्यानिरपत्तत्वापत्ताङ्गी-कुर्वीतोनन्नेइति-एवचवञ्ज
एवोसमाहृत्तस्मात्-एवञ्जवर्त्ते-अत्रार्थः-ननुसमाहारेनपुंसकत्वात्-इतिरिति कथयसिचित्चेद-सत्यम्-नमिन्नः-स्वरेइति

नुमः संशयपूर्वकत्वेनासित्यव्याप्तौ नान्वाह्यपुस्तकं प्रवृत्तेति इति किमुक्तं नृणाम् नृशक्तिविश्वधर्मः
 ननु हेतुर्नैकमित्यत्र कुतो नराणां इति चेन्न धातोर्नामिन इत्यादि निर्देशेन एकपदत्वेण वा स्य स्वीकारात् अथैव
 रामनाम इत्याह वपिकुतो नराणां समासेनैकपदत्वादि तच्चेन्न गगन इति इत्यादि निर्देशेन समासेनैकप
 दानुराणं न च हरिकामेरात्याहौक्यं गणत्वमिति वाच्यम् शापकसिंहनसर्वत्राप्यत्र पराणां नन्वत्र वपुर्हाराकि
 मर्थं न च वपुर्गति इत्यत्राणं कथमिति वाच्यम् कुत्वेनैव सिद्धेः न च प्रधारोत्याहौक्यवद्विज्ञेयत्वात्वायमिति वा
 च्यम् अगिरिति यच्च मीनिर्देशेनाप्यहिने स्येण त्वेति धात्वात् न चाचोद्गारायमिह एव क्लृप्तं वरेफ स्याद्वच्यार्थकत्वा
 द्वा विवर्ण एव ह्येतं ननु धातुः न च पितृणां मित्यत्र ऋकारैकदेशे रफ मा अित्यत्राणत्वमविष्यति किं ऋकारेणेति वाच्यम् न
 रसिंहवज्रात्पतराजान्त्वनेन ऋकारत्वेनेव तस्य सर्वव्यवहारसिद्धत्वात् नतुरेफत्वेनेति न तत्र रेफत्वमनेतत्त्वपरम्
 महर्णं अत एव हेरु इह इत्यादां विकाराणां तर्गतमिकारमा अित्यनसर्वेण हीयः अत्र केचित् ननु केवमपि धातने
 मस्मै इत्याहौ पदादनस्य गतस्य अत एव इति निश्चयानुपस्थानात् अत एव इत्यस्य काकपतिगोलकन्यायेना
 अत्यस्या अुरित्यनेनापि स्वधात्वं पदात्तमर्थः ऋकारेणैव विवर्णोभ्योपि प्रतिषेधात् सुत्याहुः तत्रैतदमवधेयम्

रा. २

सायकए सुडाभरति अनाभासैर सेवतो मडू कल्लु असेत्तु न र्णय्यादि ति ७ ॥ ४. अवरणात्तादि ति . X ओट

पवरत्तुतिनन्यकारत्तु स्मादिति सर्वोदिते तत्त्वत्तात्रिको भवतमित्यत्रातिप्रसंगः स्यात् . आदेत्तादित्युक्ते आचिन्तः ६ व्या
 श्रिः किंचैवं . सर्वमिच्छन्ति . सर्वयत्नीति सर्वपत्नेया सर्वकुर्वन्तां सर्वमिन्यादौ चानिच्छाप्रधारणायेया
 दीर्घापरत्वानुसरात्के शोपि नकार्यः ॥ ६ ॥ स्मिन्निति अत्राप्यत इत्यनुवर्तते इस्मिन्नित्येव स्तत्रा यितुमुचितम्
 इकारग्रहणं स्य स्यात् . न च जसः शोसयं . एतिपादावतिव्याप्तिः . अत्रिति वाच्याम् . तत्रपरत्वानुसायाश्चात् . न च
 जातिपदे ह्रस्वग्रहणं न दीर्घस्यापि ग्रहणे इमौ जसीति कृते चानिप्रसंगः इति वाच्याम् . उभयेत्यादिलिगेन
 ह्रस्वव्यक्तेरवाजन्ताभात् . सर्वेष्टिरित्येतानुस्यादिविशेषेण न चारणं स भवान् स्यादीनां य इवर्णा इति व्याख्या
 नात् . तत्तत्तदन्ता इत्यादि . केवलं योः संज्ञायाः प्रयोजनमाभावादित्यर्थः पूर्वोदीनां नवाना इति . अन्तरशब्दपठ्य
 तान्तामित्यर्थः . एतन्मूलत्वं . जसीसर्वादः . स्मद् अतः . डिस्मिन् इति स्तत्र चतुष्टये चेत्यनुवर्तते स्यमर्थस्य तत्त्वभा
 वित्यसर्गार्थः . निर्वर्तितो वाध्यः . सर्वोदिते सर्वकार्ये स्मादि . सर्वोदितस्तदा सर्वकार्यो स्याच्चेत्त एतल . अत्रापवात्र
 मिधानं पूर्वादिअव्ययस्यार्थं वाच्याया सर्वकार्यो स्यादित्यर्थः . चशब्दोद्देशेण मिधयोः सर्वत्रान्वयः समः अतुल्ये .
 अन्तरः अपुरि . परिधानेर्वर्तितो वाच्यश्च अत्रान्वयः . स्वशब्दो र्यज्ञातिभिन्ना र्थवाची चेत्तदा सर्वकार्यो स्यादित्यर्थः . स्वभि
 धेयापेक्षोर्वाधिनिर्णयमो व्यवस्था . अवधिनिर्णयमव्यवस्था अवधेर्निर्णयमः कीदृशः स्वाभिधेयापेक्षः स्वस्य स्वो

हेरभिधेयं वाच्यम् दिगादिप्रयेक्षते इत्यर्थः दिशः स यत्नी भवद्विगत्याः इत्यादावपि व्यवस्थास्येव प्रसिद्धता ननु नात्र
वाची शब्दः प्रसज्यते न च संज्ञात्वा न्नियेधः आधुनिकसंकेतस्यैव संज्ञात्वात् आधुनिकत्वे तु व्यवहारपर्यवहारो
वीचिष्वेद्यो देवानां इत्यसिद्धं चेदेष सिद्धत्वादायुनिकत्वाभावात् अन्यच्च सर्वमेवाङ्गो गतवस्वार्थविशिष्टा र्था
नैरसंक्रमत्वे अभिधा संज्ञा ननु सर्वादिगोरा सर्वतदित्यादिना मेव पाठो न त्वेति सर्वतदित्येतेषु सर्वादि
कार्यानि प्रसंगशेकैः निवाच्य न तदतगृह्यगस्याज्युत्थीत् अन्यथा परमसर्वस्मै इत्यादावपि न स्यात् ननु तदतकुतो
न वा मिति चेदुच्यते सर्वदेः स्मृदित्यत्र सर्वदेरित्यावर्तते आदिशब्दश्चात्र प्रकारश्च सादृश्यं तच्च संवाच्या
भिधानसामर्थ्यं तथा च सर्वार्थाभिधानं सामर्थ्यवत्सिद्ध्या नामगोपादस्य यदप्रकृतप्राकारान्नरजुखाचपाठ
प्रमाणभाषादेव विशेषेण स्थितानां संज्ञानामनुपसर्जनानां सर्वादि त्वमेव नास्ति तेषां सर्वादिका यं मन्त्रगोराका
र्थं च न भवति पुनश्च द्रव्यस्वरूपमात्राभ्यननुगणयेत् तच्च उपसर्जनत्वे पित्यादेयुष्मदस्मदोक्त्यमहमिति च त्रैवे
युष्मदित्यास्मदि चेत्पत्रत्वन्मादि प्रसंगः लोकप्रसिद्धार्थवाचकता यामेव तत्प्रसंगः तनुशब्दस्त्वैवेवाच्ये नन्वेव
मस इत्यादौ केच्यभिः पुनश्च न विज्ञेयानि तत्कार्यं संभवः अत्रास्मृता इत्येतेषां अगमिन् इत्यादि पूर्वपदार्थः
प्रधान्येन विवरणसंभवादिति चेत् सत्यं वैयाकरणानं नञ् स मासे उन्नपदार्थप्रधान्यस्यैवाभ्युपगमनि

तथाहिः अगोपितत्वं नञ् र्थस्तथाच माया मनुष्यः कपटश्चास्या इति वानिष्याभूतो ज्ञात्वा गान्त्येव शास्त्रे
भोज्यात्मगभिन्न इत्याद्यर्थस्तु न शास्त्रः अत्रातुर्गामिति निर्देशो नुकूलः दंष्ट्रे सर्वादीनामिति यत्तन्मते तु स
र्वोक्तमेव चोक्त्यादिः वर्गा अत्रा अमा अत्र इतरं च ते तथाः त्वनीयेत्यादिः व्यवस्थिति विभासा अत्रायागान्त्र्य
त्रानिषेधः शेषेदेव बाहेति अयक यं ह्येयामपि मेदिनीभूता इति माधः उच्यते ह्ययमिह च्छेदीति त्रैधः स्यात्
क्लिबं तस्य छेदने नञ् उभयेति अत्रांतेत्येव नञ् सति कल्पः व्यवस्थितत्वात् जराया इत्यादि न दत्तत्वादि सञ्ज्ञा
ने यस्य तस्य विधिरित्यर्थः तत्राच जराशब्दे स्याज्ज्ञे जरात् निर्जरा शब्दस्यापि भवतीत्यास्येः अर्थो निदिष्टस्येति
वक्ष्ये निर्दिष्टस्यादेशेन निभावः एतत्पवादमाह गुरुः शिञ्चेति अनेकोदाहरणो गुरुः तथा च निर्जरा मृदुत्वं तत्र
प्राप्तिः अतः आह निर्दिष्टप्रमाणस्येति एवमपि जराशब्दस्यात्राहं तत्वात् यद्वा प्रित्यत आह एकदेशे
त्यादि अन्येन तु ल्यमन्यवत् न अन्यवत् अन्यवत् नहि केन पुच्छेवा छिन्ने स्वायत्त भवति गधभोज्ये तु
म्येव स्वरादौ विभक्त्येव जरात्वेऽप्यः नाम्यन्तेन जरायोऽहं जरागमित्यनन्त प्रसंगः एते इत्यादि यत्ते स्वचत्र
जरेवत्तत्वं सत्त्वेव हेतुवति बोध्यं पंख्याविसायेत्यादि संख्याच विप्रस्ताय अस्त्वख्याविता यास्तत्त्वे च म
तस्यैवार्थः वेद्यो गिति बाईदो इति छेदः ईश्वर इति तयोः ईश्वरोऽइति ईमा इत्यनेन कृता इति नञ्

प्रशंसो भित्तिसानुबंधकनिर्बुंधकयोर्निर्बुंधकस्येव ग्रहणमिति न्यायात् अतएव इयोपिन ग्रहणं अत्र केचित्
 उदिकारान्नलेपिपरित्यागोऽसं देहाद्यः इत्याहुः तन्न वक्षोरिति पाठोपि द्विवचनानेर्देशेनेर्देकारलाभात्
 अङ्गः साय इति स्यतेर्धञि अचसानवचनः शायशब्दः तत्तुमां तमवय मलोपम्यादर्शनात् शसादौवेति
 आदिशब्दः प्रकारे इत्याभिप्रेत्याह परात्प्रयति तेनयदं धि अरगोऽस्त्रिधा भिनि स्वान्नं हन्मानं संमन इति चसे
 जायतीति अद्वौपः स्वरेऽन्वयुक्ता छुसादाविति अज्ञादित्यऽविभक्तिः को निर्देशः नोपधाया इत्यनुवर्तते नृणा
 चनान्नस्योपधायाञ्जितालोपः स्यादित्यर्थः मच्चवश्चम्वौताभ्योऽन्वयुक्तौवर्गः स्वयुक्तः नन्वयुक्तः अन्वयु
 क्तः तस्मात् स्वाभ्यां युक्तादुर्गोन्मत्पर्यः प्रसज्यप्रमिषेष्टः पर्युदासावा तयाच अन्वयुक्तमिन्नाहणीत्यस्या
 नो लोपः इत्यर्थः उपधाया व्युत्पत्तेः किं तपोस्वेन नान्न स्यादिति महतः अज्ञः किं न स्वरे किं राजभ्याः तपरः किं प्रता
 तयतीति प्रमान्नस्य शसिप्रतातः तत्र लोपो न केवलस्य किंपि नान्नान्नताभावात् अपन्नत्वेमाश्रित्यादां हूतमिति
 भावः स्वेति किं न तत्तागयुक्ताति किं अयं मृगः सुख इति मुक्तामलपृष्ठस्तभेदी दीपनपाचन इति देशनात्
 नास्मालोपशब्दो इति अन्न इति खखन्नं नान्नोविशेषात्तामनस्तदंतलाभः इत्याभिप्रेत्याह नान्नस्येति ननु रा
 जेत्यत्र परत्वात्प्रथमेन लोपशक्तिके ३ गमन् प्रायशो दृश्यतामिति वचनानात्कचित्त्वेवैरगापि परबाधः अप्राप्तो

अत्र इदं ज्ञानमिदं न वृत्तेः दीर्घयोगे ग्रहणादुक्तं इति छेदः इत्यप्योगे ह तेषां तु शरीरे तद्वद्वः एते जन्मन्ति अ-
त्र इदं ज्ञानमिदं न वृत्तेः दीर्घयोगे ग्रहणादुक्तं इति छेदः इत्यप्योगे ह तेषां तु शरीरे तद्वद्वः एते जन्मन्ति अ-
तस्य किं रामाः पुनो जन्मं तेन न स्मृतिरिति लाघवे विशेषेण भावान् न सिसिगुण इत्युक्ते तु अथ मात्रा लाघवे
विप्रतिपादिते लाघवार्थं न ह मुक्तं आवृत्तिं अत्रापेक्षो धिजसौ जं स्वधो वा एके योगे न कृता यथाक्रमेण
निजैरादेशादिप्राप्त्या फलानि राम य यन्मयोगविभगे विनयस्य प्रमान् व्यर्थ इति तन्तः विषयस्य प्रमा-
विधानभागादिमुक्तं तद्वैत्यं विषयस्य प्रमायादुक्तं स्यलेदं प्रीनान् किंच च यत्र प्रत्ययोत्पत्तिः पूर्वमेव कार्ये दि-
धीयते तत्रैव विषयस्य प्रमायादुक्तं स्यलेदं प्रीनान् किंच च यत्र प्रत्ययोत्पत्तिः पूर्वमेव कार्ये दि-
तया स्वर्णमेव विदुः स प्रमायाः स्वीकृतत्वात् तानास्त्रियामिति इदं ज्ञानमिदं न वृत्तेः अत्रा-
स्त्रियामिदं न वृत्तेः अत्रापेक्षो धिजसौ जं स्वधो वा एके योगे न कृता यथाक्रमेण
मिति न स्मृतिरिति लाघवे अत्रापेक्षो धिजसौ जं स्वधो वा एके योगे न कृता यथाक्रमेण
गान्धुमभरत्वेन वृणां सद्भिः स्यादित्याह यां गृहणं सामर्थ्यादुर्वेलाभ्युत्पत्तिं प्रातश्चैनाभावाभावान्ति
तुक्तं

विनिज्ञापकाङ्क्षा-अन्यथाअध्याइत्येवावक्ष्यते तथाहि-तथाहीत्यादिअन्येद्यानिपर्यन्तेपर्यायायंतनु
 मूलं पथिनसीतिस्थिते-इतोत्यज्यसुइतिअत्रेनोपधायाइतिदर्ध-प्रथमंनलोपेचिसर्गेसिद्धेइच्छे॥
 किंतेन-ननुधोदीर्घनलोपसोः-इप्रोप्रोतदर्थमितिचेदतज्याह-अन्ययेति ननुसूत्रभाष्यसूत्राभिरित्या
 दोअङ्गिः-अथइत्यादिनात्वादिकमरुइत्यतज्याह-नलोपसीति-विभक्तिकार्यमिति विभक्तौकार्यंविभ
 क्तौकार्यइतिसमासः-तेनदडीक्षित्यादौनलोपप्रपिपयत्वंभवत्येव-सेव्यादितिज्ञापकेनतस्यविभक्ति
 कार्यत्वाभावात् अत्रनामइत्यनुवर्तमानेभूयोनामगुहणानामसंज्ञाप्रवृत्तिकस्तेनान्ततयाह्यतेपचान्नित्यादौ
 नलोपश्च-अथोतोधातोर्लोपइति ज्ञातइतिर्किंन्-निया-धातोः-त्वङ्-पश्य-नचनामतत्त्वानुत्वयोर्विरोधा
 त् कथंभानुत्वमितिवाच्य-किंवन्नाहिधातुत्वंनजहुतिनामतं प्रीतिपाटयंतीतिवचनादविरोधः-ननुस्य
 धातोर्नित्येवोकिमितिनस्त्वत्रंतंइतिचेन्न-अप्येकल्लेप्तादावपिपरत्वादकारलोपापत्तेर्दुस्वारत्वात्-तपरक
 रणोत्तर्यमेव-अत्रातइतियोगविभागादधातोर्एप्पोलापः-कृचित्-तेनेकः-अः-हाहान्निगोर्धर्वोवष्टोय
 वाचकंअजुत्यन्तनामिदंकेचिजु-हाजहानीतिहाह-किंपाशद्वेदंत-सोमपवद्वपममाहः-ओसुइति॥

मस्मेन विग्रहं तं चास्ति. स्यायेत ईदृक्त्वोतिज्ञं. तस्मैवं न स्यात्. मन्वेऽईविशेषवक्तिमिति न स्मरिष्ये
 वाच्येन. उज्जरायं हि त्त्करणं. अस्मादु. उरित्याह्वापयकत्वात्. अथ तत्रापि उरिस्ते वाक्तिमिति न स्म
 त्रिते इति वाच्येन. इति वाच्येन. इत्यतोऽनुवर्तते. तथाच. तत्रापि उरिस्ते उरिवात्रापि अनुवर्तते. तथा
 चरित्कारस्य इति न ही लोपे पितरीत्यादि. पमसि ह्येत. अथ कर्तृरिति. लोपेन. न तत्राटि लोपः स्यात्.
 निवाच्येन. यच्च स्वित्स्मिन्नेपि उरिनुवर्तते. तत्रापकाभावात्. टि लोपे पितरीत्यादि. पमसि ह्येत.
 इति न्युक्तं. यदित्युक्तिप्रत्यये लोपे इति चारुत्वायेत तदा न कर्तृत्वं भवति इति टेरिति. उक्तं यत्स
 डित्य तस्मिन्. इति. अत्राह. अत्रावाक्यार्थप्रयत्नं. नास्मिन्लोपो भवति इति परे इत्येकं तथाच. ॥
 विंशतैः परागुक्तिवाच्येऽप्रत्यये यस्य लोप इतीकास्त्वोपे च्छुते लोपे च विंशतिमिह्यति. नतः ईर्नस्त्वो
 पो भवति यकारस्त्वरे चेति द्वितीये. तथा लोपेष्टः. बहिर्भावावाह्य इत्यादि सिद्धिः. ततो नास्त्वलोपो भ
 ति इति तृतीये. अत्रातद्विते यस्त्वेर इति तसं बध्यते विंशतेषु तथा वित्यादि निर्दृष्टात्. उग्रउ. रौडिति न
 हुत इति. अत्रातद्विते यस्त्वेर इति तसं बध्यते विंशतेषु तथा वित्यादि निर्दृष्टात्. उग्रउ. रौडिति न
 यत्ने ईदृक्त्वोतिज्ञं. इति कृतं टि लोपावसरे नामत्वाभावात्. नितउरित्यत्रायेत नोते ईजः. सबच्चिति

[illegible]

व्यवस्थाभाषान्ततल्लभः अइउः इति अकइः इति छेदः इति सप्रमी उपोषाक्षितः अः नर
स्मिन् तेन इति सः सारकरोलभ्यते - उ-ऊ अति सूत्रगीय इगनुह ज्यडिः नित्यत्वस्य बाधेरूप
सिद्धावधिगुरुकराणामगमजस्य नित्यत्वज्ञापनार्थं तेन सखिनावानरं द्वैतिमिति - अन्यथापि तिस्र
हेसहेति च संगच्छते - उ-किं सरवीन् सखित्यो किं चातप्रम्यः अतोऽ-उरिति अत्र नान्म इति अ
दूनस्य विशेषण - स्यादेरिति उ-स्य तेन ज्यारत कर्तुः वेत्ते - इत्यादौ नानाति प्रसंगः सरव्युरित्याद
दिलिङ्गाच्चतुर्थ्यं कवचनस्यायादौ श्लोपे च निर्देश संको - अतः किं ग्रावः अतोऽ-उरिति सूत्रा
गिरियेऽ-ग्रहणार्थमात्रविधोयदादेशस्त्वद्वैतिमिति न वदते - इति ज्ञापनाय - तथा हि अतः अ ऊ अ
ति छेदः जसे सास्तु परत्वाङ्गण एवास्त्यतिगद्गवेन प्राप्तिपञ्च सुग्रहाणामप्यन्तः ॥ अथ
या अविमोवाच्यते - तथा च सत्यतिप्रसंगः तत्रापि पत्वा छु सीति दीर्घेण भवितव्यं दीर्घं कृतेऽपि य
दादेशस्तद्वदित्यन्यासीरस्येत्पहणोभविष्यति इत्यं च कृता कृतप्रसंगीत्वेन नित्यत्वाङ्गुतः परवैभ
द्वो भविष्यति तथा च णस्यपि नाति प्रसंगं केति तज्ज्ञापनफलमेव उग्रहणमिति वदन्ताः अति
सखिरिति अन्यार्थे इति ह्रस्वः लक्षणप्रतिपादोक्तो येरिति सूत्राऽनुबंधद्वारेण कृतं लोकादीनाम्

इ उ प्रत्ययेऽं लोपावसरेधातुत्वानपायेनामत्वाभावात् तस्मादत्र न नाम संवधमेत किं तुरिति इति पर
 सप्रमणपूर्वमात्रमतिष्यते तयाच सर्वत्र निबोह इति दिकः सेर्ग धेइति अर्धेरिति छेदः धिभिन्नस्य से
 र्गो भवति इत्यर्थ ए सखुरित्तः सखुरित्यनुवर्तते तच्चुरित्यनुवर्तते तच्च यस्मिन् अर्धवत्साद्धिभक्तिरिय
 रिराम्यते सखुरित् इति कर्त्राचपि परित निर्दसात्तदन्तलाभ इत्यभिप्रेत्याहुः नंदतादिति सरयुः किं हरिः
 सेः किं सखिभ्यां अर्धः किं हे सखे ए सरयुरिति अर्धाधेरित्युत्तरस्त्रात्तपकृष्यते तया चाधिप्रत्य
 त्यर्था न्नस्य सखिशब्दे स्येको रित्देशः पञ्चस्त्वित्यित्यारव्येय अथ औप्रभृतीनि यत्र यवचनानि कुतो
 न गच्छते इति वाच्यं न पञ्चमुशब्दः स्यादित्येव वददति व्याख्यानात् यद्वा अर्धेरिति यर्धुदासात्त्या
 दिग्रहः सखिपत्यो रिति अत्र अर्धेरित्यनुवर्तते तयाचटा श्वोरखानेक सखे इति सिद्ध
 यंतुं इ इति सूत्रांतरं तयाच इयपरे सखिपत्योरगागमो भवतीति तस्यार्थः दीर्घविधनात्वादिप्रतिषे
 धार्थ इत्याभिप्रेत्याह दीर्घत्वादिति यच्चपि ह्रस्वकरणेपि विधानसामण्यान्नात्वादिप्रतिषेधो लभ्य
 ते तयापि दुःखिः सुखोर्गो दीर्घः सखीत्येव स्यात् इति दीर्घकरणस्यथममौ तदित्वापयोः पञ्चदे
 कदेशविभक्तिन्यायेनैकस्त्वामिति रूपं सिद्ध्यर्थं दीर्घविधानस्याऽवश्यं कत्वात् अर्धवत् इदीहान
 क्तः सखिपत्यो र्य इति न स्त्रिस्त्वया सखे इति सद्भावपि डेने स्त्रिमी इति तेषां नैः अत्र नो न्यविशो

द्विषुदर्शनात् बहुराणावतुडिति संख्येतेषां गिनि स्तत्रेपि इतरेषु ग्रहणात् कनीत्यत्र पञ्चो जसीति
अस्याप्रो जसोः भावान् प्रत्ययलोपेपि प्रत्यया अनेका र्थध्वनी नित्यादिः यद्येतेषां स्तह्ववतीति।
सिद्धे प्रत्ययलोपे इत्याद्युक्तिरिति यमाद्येतेन यत्र प्रत्यस्या साधारणत्वे प्रयोजकत्वेनैव प्रत्ययलोपे
सति भवति ननु प्रत्यया प्रत्यय साधारणत्वेन नरोत्तमादयस्य ससुदयत् प्रणाद इत्यत्र अत्र
सोः साधिति दीर्घान् सिद्धान्तमाह लुकिनतन्निमित्तमिति सप्रत्ययः निमित्तं यस्य तन्निमित्तका
र्थे न भवति कार्ये इति शेषः लुकि सति प्रत्यया अनेका र्थे न भवति इत्यर्थः एतद्दीर्घं तु शोते इत्यत्र शी
ङ् इति स्त्रेण युगाकर्णं अन्यथा अयोत्वुकि प्रत्ययलत्वेन न पीत्वा नुणा इत्यनेनैव युगोति
हेयत्स्वान्तरप्रणयनेन नृनापयति लुकिनतन्निमित्तमिति ओङ् लोमिति वङ्गो दे अतीति
आदिस्वरस्य। अणिति ह्यद्वि नित्यः नोवेति टिलोपः बहुष्यकार इति तथा च एकत्वद्वित्व
यो रिदंतः ओङ् लोमि शब्दवद्देवत्वकारान्नो भिन्न इडलोमशब्दः इकारान्नस्य बहुत्वोऽदंत इति
नभूमिति व्याप्तिभावः खट्वीपण्यादय इति यां त्यनेनेति ययीर्मार्गः णाति लोका मिति ययीस्त्व
र्थः उाणाधट् लो द्विवन्त्येति तथा च वा न्नप्रमिमीते इति वा न्नप्रमीरिति किंवन्तत्वे धातुत्वा

केन्द्रतिबुद्धाबेरहं प्रतिपदोक्तम् न्यदादेष्टेः स्यादाधितिः न्यदादेः महतो स्यादोक्तं तस्याप्युप्यंताहं तमि
 छतिनत्तति अजसधातुरितिलिङ्गेने चेटे वात्सिंहोदिरितिगृहगामेटे रथिक्कचिद्धिधानार्थेने नकि मश
 दृत्पाकस्तिनस्यत्पदाद्यैवेकइत्यवत्पं. त्रैयदुःतिः. ननुविशहृस्ववह्वचनान्दन्वात्कथजेरितिचित्स
 त्पं विशदृष्टिस्त्वैविशिष्टवाचकोवह्वचनानः अयंतुनक्त्विविशिष्टयाचकः कितुतेदनुकरणात्वेनष्ट
 हीनः अनुकार्यानुकरणायोर्भेदविवक्षायाश्चत्वात् प्रकृतिवदनुकरणाभित्यस्यत्वात् एव
 स्थितेज्यागामयदुःतुक्तौ विशहृवाच्यशहृसामान्यवचनाशकायातदुच्चारार्थेचतुर्णाभित्यादीना
 मित्यपुल्लिङ्गानुसरणाकृत्यापुनर्गौरवोयोद्भवनेनययात्यासस्तत्रस्याप्मप्रयासोनिजपोदित्यप्र
 रत्वायनार्थेयेतिदिक् नदनविधिर्त्रेति तस्मादित्यनुब्रूतेस्त्रिशह्वानस्यनाम्नः इतिव्याख्यात त्रयाणा
 मित्यत्रनुब्यपदेशेवद्वायादित्यभिप्रायः डि. देतस्यति गृहशिक्षित्यस्यापवादः उतेरिति. इत्यन्तानाम्
 इतिबोधं उतिप्रत्ययस्त्वशेषानिपात्याः कत्पादयः इतिगृह्यते. संख्यायाइत्यनुब्रूतेः संख्यायासं
 धेचउर्तिगृह्यते ननुयात्रेर्इतिः एतिरितिकृतिरितुनस्तत्रितेयतिनतीनागृह्याथ यत्तुकेतेरित्येवयुक्तं
 यतिनतीनालोकेऽदर्शनात् इत्युक्तं न तत्प्रादिकादमात्रं यतितेनागशीर्षोरिति तितेनागवेदना इत्या

दि.

माश्रित्यसर्वनिर्वाहः न था च इयुषु स्थानवर्जितयोरीदृशोः स्त्रीशतस्य च धातुवर्जितस्य च इत्यादिल्लभः
तेनेह स्त्रीः हे स्त्रियामलीः हे स्त्रियामलीः इत्याह विस्तिद्या प्रच्यापि परिहारः सित्तीतीति धेयं डि-ना मडि-
ति ५-इयेषां तैडिजनेषां-नन्दः स्यादित्वाभावेन कथं तस्मिन् इयुषोषौ च ति वाच्यम् इति चेत्सत्यं आग-
मायङ्गुलिभक्तस्मद्नेव गृह्यते-इति परिभाषया ऽद्योपि स्यादि गृहणेन गृहणसंभयान् अत्र स्त्रियाभिनि-
देशो नाम-अत्र च दीर्घाचीदृशौ याज्ञौ-इदं ज्ञातपरत्वादि कल्पेन ह स्वयोर्वाधान् न स्यात्तिल्लेह्ये इत्यादौ क-
थमत्र समासस्य स्त्रिया मभावदिति वाच्यं न-अवयवस्यैव स्त्रियां च इमामेव नेत्यसिद्धेः स्त्रियां किं वा तत्र प्र-
योः किं मात्रे-स्त्रियां योरिति-इय्य उच्चपत्न्योः समाहारः युतस्मानयोः आगमजस्यानित्यत्वात् ननु म-स्त्रियां किं
वा तत्र प्रमी-योरिति किं गवि द्योर्धातोरियुवास्वरे इति-धातोः किंचातप्रमेया योरिति किं विश्वेषा-स्वरे किं सुप्रिभ्या-
स्यादौ चेति-सुप्रिभ्या भव्यः अत्र इय्य उच्चपत्न्योः रिति माचर्या दीर्घयोरपि इयुषो न चयवयोः दीर्घयोरवा-
वा किं न गृहण विनिगमकाभावात् इति वाच्यम् आख्याने तो विशेष्य प्रतिपत्तिर्न हि संदेहात् लक्षणमिति वचनो-
दिवोर्माचर्य योरिति व्याख्यास्यामः अत्राहुः नाभिनः स्वर इति तत्स्वरग्रहणम् अस्यामिति प्रासादीनामव-
मिति तदनुवृत्तौ न स्याप्यनुवृत्तिः स्यादिति पुनः स्वरग्रहणमिति तत्रैह मवधेयं-ननु अत्र सत्रस्य षट् स्यानु-
वृत्तिरित्यहस्या-एकयागनिर्देशस्थानामेव सह प्रहनिहत्या दर्शनात् किमुपदुस्तत्र व्यवधानादन्यविधा तन्नि-

नफयेनद्योवेति यइति भावः । औणादिकस्य तु धातुत्वाभावात् । द्यौवेत्यस्याप्रहज्जार्त्तामर्शसिवाग्नासोरस्येत्यस्य प्रह-
ज्जिः । उनेतुसवर्गो दीर्घः । सहेति प्रभेदः । बहुश्रेयसीति । समासानुविधेरनित्यत्वान्नकः । इयमौर्भेति निषेधा-
न्नहस्वः । स्त्रियाख्यस्येति । स्त्रियमारव्यातीति सतस्य पूर्वस्त्रीत्ववाचकस्यत्यर्थः । इयुवस्यानीभिन्नस्य किंम-
अतिश्रिये हसेपः । सेलोपइति हसश्च ईपृचृ एतयो समाहारः । हसेष्ट तस्मादहसपः । ननु हसयद्गणकसर्थ-
हसात्संयोगान्नस्य लोपे नैव हसिहेति चेत्तवाच्यमन । वोधाइत्यत्र परत्वात् यद्वा दृष्ट्या दृष्ट्वा रश्चो रित्यनेन स-
लोपश्च न्यसोः साविमि दीर्घासिद्धेः । अथ परं नित्यं च लोपं वा धित्वा निरवकशत्वाद्दत्त्वमोरित्यस्येति प्रह-
ज्जिरिति चेत् नैव शक्नोतीति शक्य इत्यस्याप्यसिद्धेः । संयोगान्नलोपं वा धित्वा च्कोराद्या रितिकत्वात् । पप्रोपः ।
तस्माच्चैस्य हरा ॥ अथ गंगा मिच्छतीति गंगा गीयति ततः । किं पिच्छन्नोपयत्नेऽप्योः । गगीरिति तत्राद्योभूत-
पूर्वपकारमाश्रित्य ईपृत्वाद्दोषोऽस्ति ति वाच्यम् । लक्षणप्रतिपत्तौ क्लयोः । षडिपत्तौ हस्त्ववगुहगामिति ए-
रिभाषया तदगुहान् । ननु निःकाशां विरित्य ब्रह्मत्वेति पि ईपृमाश्रित्य मिलोऽस्ति ति वाच्यं न तत्र ईइति
निषश्चिच्छादीर्घस्येवपः । सर्वत्र ग्रहणान् । तत्र स्मादित्यनुवृत्त्या स्याद्यनुवृत्त्या वा ईस्माह्वाचार्याहुः । अमे-
त्सीदित्यादौ नलोपः । द्यौहहस्वइति । अत्र चेयुवइत्येतो वा इयुवइति चानुवर्त्य वा इत्यस्य षवस्थितः ।

[illegible]

नस्यस्तुः कोरिति त्सात्पर्यं शब्दं स्याद्यद्यवत्तन्मृकारं बोध्यं न तु संयोगसमवाये योऽप्रकृतस्य वर्यो
न न शब्दात्संयोगसमवाये योरभावात् शब्दस्य गुणत्वेन संयोगाभावेः तस्य इयमात्रधर्मत्वात् शब्द
स्याकाशमात्रसमवेतत्वेन समवायाभावश्च - न न तु इत्युक्तं न रोगाऽगुह्येति रतुं उक्तं न रोगाऽगुह्येति रतुं
नुवंधकस्येति न्यायादिनिगच्छंन परिभाषायाश्च भिन्नत्वात् प्रशङ्कस्तद्वत्त्वाच्च यवस्यैव स्तुश
दुस्यनुनग्रहणं व्याख्यानात् लक्ष्यानुरोधं व्याकरणात्तरचात्रकृते - स्मादीना मरणित्रादीना तु
नेति व्यवस्थायाम् व्याख्यानमेव शरणम् - उभये चामपि व्युत्पत्तिव्युत्पत्तिरिति यद्वैयर्थ्यं - समस्य न ॥
रेस्मि इति स च भूचक्षुः तस्मिन् स्मि - सभादौ स्यादवित्यर्थः - सभादौ किरयो - स्यादविति किं
रेभारः - रैसहायः - ऐस्मि इति नृनस्त्रिभुवैक्यः - स्यान्महेस्वरः - इत्येकत्वरकोणादित्येवकारंते
व्यतिप्रसंगात् उकारविति उकारांताद्विहितेषु यंचसुस्यादियु इति बोध्यं न न हेभानो हेभानवः
इत्यादीनातिप्रसंगः - उकारांताद्विहितोस जसावन्ननेताकारांतात् न न्वोरित्युक्तं उवर्गस्य कु
नानग्रहणमिति चेन्न - द्विगुः - उत्तम ऊरित्यादिनिर्देशेन उकारस्यैव रणो ब्राम्भसीति आश्रय

पृथगेयोगकरणमंगेति स्य तज्ज्ञापनयोगेति कश्चित् तेन प्रियति स्तोऽपि यति स्तु दृष्ट्या दिद्युतेति भावः धीरितिः अत्र
 अत्र ह्यः मास्ति चंदं सुत्रं पञ्चस्वित्यनेनारिहते हे सेप इ संयोगान्न स्पलोप इति यासिलोप ह्यपि सिद्धः अथ से
 रेयस्य प्रवृत्तेनोपसिद्धिवाच्यं न तत्राधेरिति योजनीयमेतान् हानिः अथ उाचि यत्रानुवृत्त्यर्थं भित्तिचेत
 तेन उागधित्यस्य सुवचत्वात् लाघवे विशेषाभावात् तिचेत् एकला व्युत्पत्तेनार्थलाघवसद्भावात् न चेवेहे
 कर्त्तरित्यत्राण्यारप्रसंगप्रतिवाच्यं मत्रापि सेरधेरित्येताधेरिति अनुवृत्त्यर्थं विभक्तिपरिणामेनाधाविति या
 रत्येकमिति तेषां चारः प्रतिषेधात् अत्रोच्यते स्वविविनादकृत्त्वैरिति न सिद्ध्यत न यथा हि प्रथमपञ्चस्वि
 अत्र प्राप्ते न ह्यपवादः स्फुरा इत्यादः प्राप्तेः सा चार्थविति प्रतिपत्तिर्यथः हे च र इत्यनुवृत्तेरिति न हि हवदने
 जीवतीति न्यायनारिनिधिद्वेष्यरनस्यात् स्वार्थे भेदुः धेरिति चेति लोपे च भिन्ने तु कर्त्तृरिति यद्विज्ञापयति
 पुनरुत्सर्गस्य प्रवृत्तिरिति न्यायव्याप्रीयते यथा चार्थसिद्धयस्तदौ तेनैवं स्वतंत्राद्यर्थमित्याहुः इति
 ति अत्रोक्तिरिति निवृत्तेऽति-डि-त्कार्थस्यासंभवात् अत इत्यनुवृत्ते पञ्चम्यंतमर्थवत्सालं च स्वार्थपरि
 लाम्यते अत्रापि कर्त्तरिति निर्दिष्टानि निर्दिष्टमानस्येव ग्रहणं ननु तदेतत्स्य डि-परत्वमप्युत्तरयेते
 ननु यद्वृत्तीत्यादौ न्याति प्रसंगः अतर्किके चानुपमी तपरत्वे किं त्रि-इति किं पित्राः लुगा रिति स ह नान्वर

चिन्त्येतेषां द्वे हेतुकारनन्वयेन कपि क्षतिः लूनः शालिः लोतमास्वभेतेत्यत्रेव सुसोचि विगोष्ठेव निम्नय
कत्वमिति स्वयमेवास्यामुपलब्धत्वात् अत्र हनीयमायुष्मता औश्रि अलिभक्ति के ओकारोचि भक्ते रतुकराणं आपः
सोमसोः आदन्नात्किं गन्धोः दूधं गन्धं यो द्वित्वे इत्येते द्वे अर्त्तौ इति तु सन्निपातपरिभाषयेवेन हस्त
त्वपिनलक्षितेति धि रिति दीर्घविधानमुत्तरार्थं जगता हस्तं नृत्तं रितेव निरुक्तं षडायः किं हे हा हा अर्त्तौ
सात्किं हे अतिगन्धः हे अतिगन्धे इत्यत्र स्यान्निबद्धवेन धे लोपः सत्ता देभ्यः नृणां त्रयोः दोसो र इति रात्
ओस्ते दोसो नयोः दोसोः अत्रापि इत्यनुवर्त्तते अथ वशात् स्य नृत्तं नृत्तं अत्राह अत्राह नस्यावन्ने
ति आपः किं सोमस्य आदन्तस्येति किं अतिगन्धे न दोसोः निगन्धः हि सोय इति इ इत्येयांया
सोयेयांवेति वचनविभक्तिं प्रत्ययानामन्यतमस्यान्यपदायं स्तविणहः आपः किं हा हे ओदन्ता
त्किं अतिगन्धाय डिः तौ किं गगा अतिगन्धे त्वज् अकारस्य अयमागोत्वात् स्यान्निबद्धेनान्वतत्वा
च्च यदनुनलाक्षरितकत्वात् अवयवस्यो सुन्याहितत्वात् त्वमिति स्वीकारात् आन्धेः रिति अत्र
इ रिति सप्रत्येक वचनेन तु चतुर्थेयं क वचने व्याख्यानात् अत्रार्थे क्रियावामिति निर्देशो यनुक्तेलः
ननु गगाया मित्र्यो दोनु इम इति नु इत्तः इति वाच्यं परत्वात् टा वाक्यत् न चामिक्ते ते डिः त्वाभावा

अस्यासीदितिहेतुः अमचशमचानयोः समाहारः अमशत्त तस्मिन् अम्यासीकिंगौचो चसौवउमित्यदि
 निर्देशान्नोबर्त्तसंका स्याद्यधिकारादचिनचमित्यत्रातिप्रसंगोपिन उक्तः किं द्वावे ॥ श्रीविद्यानगर
 स्याधिलोके शकरसर्मर्णकृतायाभिहटीकायां पुल्लिंगोगात्स्वरात्त्रकः ॥ आपः इति अत्रअत्रावि
 तिप्रत्येयात्कारइयस्यवापोग्रहणान्न अतिगंगइत्यादौन्यतिप्रसंगः नचात्रगौगामुख्यम्यायादेव
 नेतिवाच्यम् नस्यवेशिद्युद्गोपादनेविद्ययत्वा अजत्वाप्रत्ययग्रहणं ननुकिंचिविशिष्टरूपं अत्राह
 आद्यइति सानुवधकग्रहणव्यर्थविशेषग्रहणत्वं विशेष्यादेवेति अत्रेदेवोध्यं इत्यर्थविशेषानुशरणं
 नुभावन्नतः सानुवर्धनिर्देशस्यलघुत्वात् नन्वापइतिस्त्वव्ययं ह्रस्वः सलोपइत्यत्रवहसम्याइएइति
 प्रत्येगप्यकारस्याभयोजनेनैवर्थ्यसंदेहत्रस्रउभयानुवृत्तिस्तत्स्त्रीभुवोरित्यसंबन्धम्यासीत्यत्रेवनिरस
 नीयेतिचेत्सत्यां जिह्वेदे सति यश्चात्यकारेण सन्वधे अन्तरगत्वात् इएइति कृतै ह्रस्वपइति स्यात्तत्रिपदद्व
 देतुपकारस्याकारेण सन्वधोनलभ्येत अत्रस्त्वान्नरभषवोचितः इत्युक्तं कैश्चिन्न तत्रेदमवधेयं अ
 इत्यसवर्गेदीर्घयोरंतरंगवद्विरगत्वविशेषमानाभावः किंच ह्रस्वपइतिजातेपिमात्रागौरवाभावः किं

मयविधिबाधनायं पुरस्तादपवाहन्यायेनरवसेचपापवबाधो न तु यवहितो भवेजवाशति इति वाऽवसाने
इति अयंचनिषेधो न स्यादो लक्षानुरोधादिति वृद्धाः तनयदिग्यादिसिद्धं - द्विद्वे अत्र भवेजवाः स्वहृद्
अद्वेऽ अत्र वावसाने च भवत्येव विहात रजयज सनस्ये इम्यधस्तु भानयैरिवाजोष्टराजान्तरः ।
सयत्विजात्मदिशादिद्युपाठः अत्र साधनाधनाधनायः अत्र सनशकुलनस्तनेः किं तु असेजो
एणादिके अत्र प्रत्ययेष्वप्यस्मात्सुरिकत्वानयुहीतः भानिस्तुराजि साहचर्यादेजुसहचरितो न गृही
तः कोऽइति नन्विदं तत्रैकमर्थं भवेजवाबाधो साने इति सत्राभ्यां कार्यसिद्धेः रय्याहेतव्यात् अथ
कथं अत्राननइत्यादीनीति चेत्सत्यं वावसाने इत्यस्यात्राप्यनुवृत्तेः अत्रावसाने ताभावात्कथमिति चे
च्छृणुः अत्र सोऽयते इति अवसाने एदेमस्तुवसीयेत अतः पदान्तरावसानं - अत्र च अत्राभावात्
इति न सिद्धेन - तद्यादिवाचसानुरइति - स्थितेयो इति इत्थे च चयाभावात् न माभावः अस्मन्मते नुवा
वसाने इत्यनेनैव नृपदयसिद्धेः अथ त्वन्मदेकत्वे इति निर्देशेन जवस्यापि जमत्वमिति वाच्यं न - तत्र वाव
साने इत्यनेन दस्यते तेन सत्यमन्वाङ्मयसिद्धेः विज्ञापकानुशरणत्वे शस्यथ्यर्थत्वात् अस्मादि
त्यत्रापिऽ ए इत्यस्येयो गाना मीत्यर्थः स्वैव बहुभुविते त्ववशस्तेत्यप्यप्रत्ययैकत्वेनेऽ इति त्रयत्वादिच्छि
ने

चोऽवकयमिति वाच्यम् आदेशः स्थानिकार्यलभते इत्यथुपगमात् अत्रापि क्रियायासिद्धिनिर्देशो मानं
 अस्माक्यनामिति एतन्मूलं यदोच्चेत्येतत्सु रक्तसमुच्चयाद्यचकारानुवृत्तिस्ततोऽस्याप्यस्य संग्रहः
 निवृत्त्याः यदेवेति यदः अत इति छेदः अत्राह सर्वोदः परत्वं लालि अपाव्यधानात् इति चेत्सत्यं वचनस्य
 मर्याते तेन व्ययवृत्ते आपविना हि यद एव दुर्लभत्वात् अद्विधातयि सर्वोद इति पञ्चमीति पक्षे सव
 र्गोदीर्घकृते एकदेशविकृतस्य सर्वोदे परो विधीयमानोऽद्याप्य भवति अन्यस्याह भवान् य
 शीयेते एकदेशविकृतस्य सर्वोदेरकारो भवति न्नाधिकभावेन विकारस्य द्वे विध्यात् इति अत्र
 दमवधेयं आचक्षते सर्वोदे इति ग्रन्थे आपो व्यावधानकत्वाभावेन तद्व्यवधानशंका निर्मूलैव न दत्तग्रहण
 चाप्यस्या तावकारप्रसूयेय एव त्रिंशं किंच केवलस्यापः प्रत्ययत्वेन तत्पूरविभक्तेरभावात् तत्कार्यसंभव
 एवेति द्विकृद्विक्तमासेवति दिशो दिग्वाचकानां शून्यानां समासेऽस्यार्थ एतन्मूलं तु यदोच्चे इत्यत्र
 यनुवर्त्य तस्य व्यवस्थितत्वात् अथ कां छुशय रजोद्वयः इति यच्च पिच्छात् स्य नास्तीति बलं किंपिच्छ
 स्पृशविधानात् तथापि विगिन्तव्यमिति हे एमन्वानेः छुगदं रक्तस्य रक्तस्य रक्तस्य अकृतवत् दृष्टिमा
 द्याद्विधाभेदः अस्मिन् परिभाषया बहुभावं बहुविरिति मित्रेन यत्प्रतिविरतिरिति अत्र ग्रन्थविधान

न्येत्यस्य युन इति निर्देशेन द्योतः खसे च पा इत्युभयो रपि निवृत्तिरिति सूत्रग्रार्थं वस्तुनस्तु न्वेन वदति स्त
 नेण विधास्य मानस्य वक्ष्याने इत्येव विधानानुवादादर्थं भिदं सूत्रमिति ध्येयं अस्मिन्नुद्ये समानवर्गस्येव
 सावर्ण्यस्योक्तत्वेन घटयोस्तद्भावात् नुत्यास्य प्रयत्नसवर्गमित्यस्या प्रागयनात् कथं वदस्य इति नमि
 आशंकायाद्यो इत्यस्य विहितत्वात् इति हि कः निज्यामिति नः प्रथमिज्जमेकारागाभावात् प्रयत्न इति न्याये
 न नकार इति भावः भित्त्विति खसे च पा इति शस्य चत्वेन द्योगे स्तोः शुभिरिशस्य शत्व इत्यर्थः इदुद्वा
 मिति इत्तु उच्च इदुत्तौ ताभ्यां सन्निधेयौ शिष्टन्यायादशमो सह एव प्रवृत्त्यप्रवृत्तिः अद्वाऽप्यामो भोत्तप
 रत्वात् इति रतिद्विकारः न च नित्यत्वादटोकारे टिलोपे च कृत्त इकारान्नत्वाभावात् परिभाषायास्तन्निध
 त्वात् पत्वाद् ट्वाधादा मिहने तु आवः क्रिया मिति लिंगत्वे वेद्युव इत्यवहूस्वानुवृत्तेः न स्वादेति सिद्धे पिर
 मात्रे इत्यादौ ह्रस्वत्वाविशेषेण निष्ठाप्रिवारणायेदं सूत्रं इति ह्रद्वाः तपरत्वं मपि नित्यविकल्पयोर्भवस्या
 र्थमन्यथा उभयोर्विकल्पेन नित्यो वा स्यात् इत्यर्थस्य विकल्पः ह्रस्वस्त्विति न्य इति विषये येषां स्यादिति क्रिया
 किं सत्त्वेन किं नित्यं किं मतिभ्यां इदुद्वा किं मतिः तपरत्वा किं न इदुद्वा मित्येव तत्राग्रयणा
 त इदुद्वा णिः नामा उवाञ्चटि सति उः रमिति येन नाटि सति अटोः अक्तेन न डेरिदुदत्तात्परत्वात् न पावा

तमाहः इषुव तस्मादियुवः अत्रयोरित्यनुवृत्तेः तयोभेदस्य अधितत्वादिषुव स्थितिना योविष्येयो
लभ्यते विकल्प आर्यव्ययस्थितः तेनस्त्रियविना आमानु इकाः स्त्रियौस्तु नित्यमित्येतत्सर्वलब्धं
लक्ष्मीबाहिनः षट्पञ्चरेविनापिस्त्रियावर्त्तमानत्वेनित्यस्त्रीत्वमितिबदतावृत्तिकारादीनास्मैतप्रधी
शब्दस्यतयात्वात् इतिभावः केषांचिदिति लिङान्तरानीकधायित्वेनित्यस्त्रीत्वे इतिवदतांके यदा
दीनांमतेहस्त्वर्थः ग्रामणीरिति ग्रामनयनस्योत्सर्गितः पुं धर्मतयायदा न्नरेविनास्त्रियासप्रवृत्तेः
एवैखलस्यवत्त्वादेरपिपुं धर्मत्वमोत्सर्गिकेबोधः न्नराईविति न च अत्र अणच पतेखासमाहारः
नेण नस्मान्नाणः अत्रमधेरफुल्लतत्रकारोबोधोऽननुरेफः व्याख्यानात् अधपाठस्यलाघवाय
त्वाच्च स्वरा अत्रप्रत्ययः ननुक्किवतोऽणिति प्रत्ययाप्रत्ययारितिनायात् तयाचतदंतनोमगृहीत
प्रत्ययगृहणयस्मात्सर्वविहितस्तदादेस्तदंतस्येतिपरिभाषयातदंतलब्धं नाम्नेविशेषणान्नतन्नात
मप्यायात नकारान्तेत्यादि एतहूजंतुन्नराईवित्यत्रनसंधीत्येतेनैत्यनुवर्त्तलक्षानुरोधान्नस्यत्ववा
स्थितत्वमाश्रित्यक्वचिन्नेनिवार्यये तेनक्वचिदस्तदादपिन ममिकाएन्याऽप्यस्तानानगरकारिणी अ
स्तदादेवात्रविनितुन नयासर्तवित्तादेवगितानिदुप्रकृतिभूतस्यादेः स्वरस्यहृदो नगरकारयइत्यवस्थान

इत्यत्र तु घत्वं संः कृतं स्येति व्याख्यानेन सस्य कृतत्वाभावात् । अत एव विंशतिं पदं द्विष्टेति द्विर्वचनोद्देशोक्तं
 नैपि ह्येव । देवेषु । एधिद्यते । इत्यादौ चतुर्भुवि स्थोतीत्यादि निर्देशात् । तस्य याचयवस्य यत्वं भवतीति ज्ञा
 पनात् । अधिकरण्यष्टीपत्तेतु प्रत्ययावयवस्य भवेत्येव । आदेशावयवस्य युतिस्त्रयतिमित्तेऽंशोद्देशेन । अन्यथा
 तिष्ठ इत्येव सूच्यात् । सेद्यादिति निर्देशेन सकारमात्रादेशस्य यत्वं भवतीति ज्ञापितं । हेरत्वे इति स्यादिति सन्निधा
 तकृतमप्यित्यदाद्यात्वं मापोनिमित्तं । सन्निगतपरिभाषाया अत्र नित्यत्वात् । स्त्री भवेति । अथातु त्वात् । टी ।
 रित्यनेनाप्राप्तेर्विधिरयं । यत्वं च त्वेपरपवाहोऽयं स्याद्वैकं स्त्र्यर्थः । अर्थः स्वरिकं । स्त्रीभ्यां अत्र च्यारित्यनु
 वृत्ते । अनेकवर्णात्वात् सर्वादेशावधनाय । गम्यासीति वा अत्र मशसीति छेदः । कुचिदेकदेशेन नुवृत्ते । इति स्त्री
 शब्दस्येवानुसर्जनिरिति अभिप्रेत्याह । स्त्रीशब्दस्येति । वार्त्तिकमिदं । नैस्वैकैः भ्रमात्सु ब्रह्मिण्यालिरिव तमि
 त्तिकेचित् स्थानासादृश्यात् । एरिषु । शोरुषु । यडोनावित्यादि । यडोऽयं नन एडो विधायकं प्राक् स्मरत्येत
 तयाच यडोऽजसिद्धिः । तीति स्तुत्रं गृह्यते । नाभावेदान्ताद्व्याप्त्यामि ति गृह्यते । क्लीयनामिनः । स्वरेनुम इयादे
 शास्त्विति । स्वरोऽयः । इयादेशोर्विहितः । स उपसर्जनत्वेऽपि सिचि च्यमानस्य स्त्रीशब्दस्योसादिचतुर्थे एव
 नान्यत्र अन्यत्र हि यडोनाभावादिति । ष्वेर्ब्रह्मैर्वाधितत्वादित्यर्थः । वेयुच इति इयूच उच्च चानयोः

ननु परमनकाद्योऽप्यन्यमित्यर्थे एकीणाकस्य वृद्धिरिति चेत्सत्यं. समुदायो देवप्रलयवृद्धे गोऽत्रादेरन्त्येय।
चैनियमेति यत्र विधौ स्त्री प्रत्ययोग्यते तज्जादिनिघमो नास्ति स्त्री प्रत्ययेऽप्रनुपसर्जनतद्गतिरिति प्रमा
नेति वचनात्. वारमन्गरकारे यद्वृत्तिर्भवति अनुपसर्जनं किं इति नगरकारे रपत्यमित्यर्थे न तादिति नियमा
भावे ये सगरस्यात्. समाभेने किं ज्ञेयमेव अतिनगरकार इति प्रियोगलेत्पत्रत्वं सातत्वं आस्यते प्रयोग
न्यात्वे गोशोलेकार्थस्य इति न्यायात्. श्रीचिद्दानगरस्थायिलोके शक्यं प्रामरणा कृतायाभिब्रूटीका
द्योऽस्त्रीलिंगो गान्धरात्रकः ॥ इति स्वराज्ञाः स्त्रीलिंगाः अतो मृ इति अत्राज्ञाः नः इत्येव छेदः न
याचसे र्मादेः सकृत्कलमिति हि द्वे हिनीये कुवच्चेन तु वेत्येव मोदेशे स्यात्. सोऽपि तिलोपे इयां सौचिः
न च निर्जरसमिति सिद्ध्यर्थं तदिति वाच्यं लुकायवादे मृभावादिस्वाज्जरसिति कृते ततः सन्निपातप
रिभावे येव सेरमादेशोलोके सिद्धत्वादित्यस्य सौतुसन्निपातपरिभावायाऽनित्यत्वज्ञापनाद्यं तेनाभिज्ञरसादेवो
कीर्यते. अत्राहुः अत्राकारचिधानं सान्निपातपरिभावायाऽनित्यत्वज्ञापनाद्यं तेनाभिज्ञरसादेवो
अतिजरस्वमिति अत्रेदेव क्लृप्तं. अत्रिद्वयनिपत्त्वे सौमित्राविनिगमना विरहः इष्टमिद्वरेव विते
गमकत्वमिति चेत्. अन्यथापि सौमित्राविनिगमना विरहः इष्टमिद्वरेव विते
तादृते तात्पर्यमालुमिति न्ययः स्यात्. ल्कीवपुर्वेणासिद्धरक्तीवार्थमेतत्स्यात् याज्ञ. किमरमश हृयोर्दी

वशं कायानिराकृतयेत ज्ञापका नुशरंगे लाघवः किन्तु आत्मीत्येव बक्तुमुचितं इत्युक्तं तत्राप्यनियच्छमां
 काया अत्र निवार्यत्वात् आत्मानं चेति समासे ल्लीवाद्याया क्रमस्य मार्गमौ स्यात् तस्मिन् नितिसमाप्त्यतः
 इत्यत्र निष्कारणमुद्धृष्टं यद्विधेयक्रमबाधस्य बहुलत्वात् ईमाविति अत्र इति मालुबर्त्तते. दी
 र्घोच्चारणं तु वारिणीत्यादौ अवगर्णयेद्विपरीतनिर्देशो नित्यादपि नुमः पूर्वमीति विधानार्थः अ
 शोसांशितिति. असां सहचरितस्य प्रसंगो हरात् शतधा हृत्तानीत्यादौ नानि प्रसंगः शृङ्गारः स
 वीदेशार्थः परागित्यानिर्देशात् अत्राहः अत्रासेविरित्येव बक्तुमुचितं परागित्यादिनिर्देशात् तस्या
 अधिकांशं अत्रासेव गृहणा. ननु इति सः सः न पुंसको नः न पुंसक स्येति निर्देशात्. अत्रयस्य
 नित्यामकत्वाद् द्वेपरीत्यशंकापि नैति अत्रेदमवधारं लाघवाये सौरिति स्तुतिर्ज्ञापकः न शरण
 वेपरीत्यशंका निवृत्त्यर्थं अर्थमिदमका नुशरणस्य चातिगौरवे गान्तोस्य बलं पुस्तान्. नुमयम
 इति. अत्र न पुंसकादित्यनुवृत्त्यर्थं वशाद् द्विभक्तिर्योगात्. पराशरस्यपि सप्रस्याविपरिगम्यते इ
 त्वाभिप्रेत्याह. न पुंसकस्य ताविति चे अयमिति अस्यामकारस्योच्चारणायत्वात् अक्षर्ये
 वाप्रथममभिर्देशं नित्यादि. अत्र संघिहरीतीत्यादि ज्ञापकमिति भावः नापद्याया इति न उपधा

समाहरन्त्यहन्त. तस्य पस्य ज्ञेमेज आवेति मः. आत्राधादि धिहे दः. तच्च पच स्वित्यनु हन्तस्य विशेषणं
तेन धिवावर्जितेषु पंच स्वित्यर्थं केवलस्य नसोऽस्य भवत्यतदेतस्य गृहणं अत्र नोपधाया इत्यत उप
धास्यत्र मङ्गल्यतच्च पूर्वमत्रोपलक्षकं परिभाषिकार्थं स्याद्वा भवति पच स्वित्येते दीयः गृहणा स्या
सामर्थ्या कल्पनादिकर्मनर्थकमित्यपेक्षितं शस्त्रं पंच स्वित्येतर्भावात् प्रापिति स्वर्ण इत्यत्रागुटी
दिघः ईपोरित्यनुवर्त्य चकारस्य प्रतिलेखायां त्वपीरक ल्यप् ईति निति व्याख्या नानेत्यर्थः ननु ह
केत्यति. हस्वः स्यात्स्वर इत्युपस्थितं नञ्चुभाङ्गो विशेषणं. तेन स्वर्गान्ननाम्नो नपुंसकः स्यात्त्वर्थः
ननु नपुंसकस्य स्वरस्य हस्व इत्यर्थः सुवाककृत् लभित्यादौ विति नञ्चुः नपुंस्येभ्यो लुङिति नञ्चुः
लोभित्यत्र नुदादाद्यत्वेन नवाद्युतेनित्यत्वाद्वा कृताकृतप्रसङ्गीत्वात् नच कृते न्यदाद्युते लुकाच्चा
प्रि. अतस्तेभ्यो नवाधात् इति चेत् लुको न भिन्नस्य लदराणां तरेणानि मित्रं विततत् नित्यं भवति. य
णामिति इयञ्च उभयश्चाचरस्ते वा स्वरणं न भिन्नः स्वर इति नास्य तस्यार्थं जगत्ता. नपुंस इत्य
किं वातप्रभ्या. स्वरादौ किं वारिभ्या स्यादौ किं दध्नः. ननु स्वरगृहणं किमर्थं वारिभ्यमि

या इति ह्येतदुक्तं नैतिलुप्रथमं यदीकं तदतत्त्वं च बोध्यं विशेषणस्य नाम्न उ स्थितत्वादिन्याह नान्नस्येति अत्र वा
वादिपोरित्यत ईकारमनुवृत्तिरिति चेत्पक्षग्रह इति नेति तेन ब्राह्मणी इत्यादि सिसिद्ध अत्र नाम्नस्य
पक्षार्थेणमित्याह नोमिति यदितुनापकर्षसिद्धस्य सार्वत्रिकत्वात् यंच नाम्निति निर्देशाद्दानेनोपस्य
पिहीयस्तदानाम्नामिति नापकर्षणीयं हेतुनेति प्रकारस्य लोपे मकारस्य समानाद्धारितिलोपः अथ
रिति अमुमुहं तर्वा पत्न्यादिरिति छेदः प्रः सर्वादेशार्थः ननु सर्वेकवर्षेत्वादेयसर्वादेशः सिद्धः हि
येकवर्षेन नुमप्यतौ देशकृते एकदेशविकृतन्यायेनास्यासिरित्यद्वोपसिद्धमिदं शक्यमिति शक्यो राव्यर्थं
यमिचित्ते च तस्य स्वविषयप्राप्तस्य सर्वस्य स्थानेन ह्यथा स्यात् धिलोपवारणार्थः शकार इति फलित
मित्याशयेनाह अन्यादिरिति वाऽवसाने इति अत्र अत्र च सा विरवसाने द्योऽनुत्तकर्मणि भवेद्युक्तं
माप्रित इति यावत् अत्र सानशब्दस्यान्नावयवार्थं स्यात्तद्विवृति साकांक्षत्वात् परस्य त्ववयवी संबंधीत्ये
दितुत्वं संचयामसानां नवेज्जा इति सूत्रद्वये पदान्तरस्य बुवर्जवाक्यभेदेन व्याख्यायते यदा नूनं साना
ज्जा अथा भवेति इति तदेव सूत्रं व्यर्थमेव सरमादेश इति यागमात्रिन्यात्पद्यते संतप्रति सन्निपातः स
न्निपातलक्षणो विधिरिति मित्रं तादृशतम न्स्य हेतोर्धादीर्घः सौचेति न्सच अत्र च महच्च एतच्चा

स्वेवनाम्यनुवृत्ते न परत्विधयरीतनिर्देशोऽस्तु अर्थत्वमेव तदन्तेति तस्मादित्यधिकारान्नामन्नाभः
तस्मात्स्वप्नादीनां विद्यया विशेषयोगेन च तदन्तं विधिरित्यतस्मादन्तत्वात्नाभः यन्नु अत्रोक्तं गार्थमनु
वृत्तेन पुंसकग्रहणं अस्वप्नादीनां विशेषणं तेन वृत्ताशब्दानां पुद्गलाणां चाराणां दधिर्नामका
स्थित तदनुकरणस्य हृदिनेत्येव स्पष्टित्युक्तं तन्म अभाव्यक्तपदार्थायेत्यन्तं लोकादि विप्रकृतौ
शास्त्राद्यस्मै सुकुर्वीत्युक्तं शब्देऽनुनते कुक्लिष्टित्युक्तं रेव न द्वारण संभवात् दादावुक्तं पुस्वकं पुर्ववृत्ति
पुंशब्देन तु ल्यपुर्ववृत्तिः पुंशब्देन तु ल्यपुर्ववृत्ते तेन ननु मद्द्वारभावेति दिश्यते अतिदेशसामर्थ्या
त् न हस्वपि अन्यथा प्रकृतिता सुम एव गृह्योऽस्यात् तया च हस्वा स्रयनाभावोऽस्य त उक्तं पु
मान् यस्मिन्नेयं प्रवृत्तिनिमित्तत्वे तदुक्तं पुस्वकं प्रवृत्तिनिमित्तं तदस्यास्तीति मत्स्योकारणालो
चनं नाम्ना च ते तेन पीलुर्हृत्तस्मात्फलपीलुः तस्मै पीलुः तेन मुणीलेव प्रवृत्तिनिमित्तं भेदात् वृद्धोऽस्त
त्वे व्याप्यजातिः फले तु फले व्याप्यजातिरिति भेदः उक्तः पुमान्येन शब्देन विवाक्ये तु प्रवृत्तिनिमित्त
ते भेदोऽपि स्यात् उक्तं च शब्दप्रवृत्तिनिमित्तं यत् लीवे तच्च पुंसि चेत तदा भाषितं पुस्वकं तदपु

न्योद्धोवारणार्थमिति चेन्न. तत्र लोपशङ्कापसिद्धे अथ सु राभ्यामित्यत्र तु मुभिर्जातिर्तेन्यव्यधाना
 दात्वेन स्यात् न लोपेपि क्लृप्ते विभक्तिविधौ तस्यासिद्धत्वात् व्यधानमेतन्न सुरीत्यस्याप्यवधायकः
 तद्विशेषस्य व्यग्रार्थकत्वमवश्यम्. अतस्मदित्यधिकारोद्देशश्चान्नस्य नान्नास्तुमाव्यवधानेनैवेति
 वाच्यं तत्रास्तन्निर्णयस्य यत्नेऽतिशयोक्त्या भ्यामिति स्थाने नैवे राय आत्वानुमाव्यवधाने ष्वेति विभ
 क्तिविधानदर्शनायामानन्तर्याम्यरागात् अथ तु उ विधानार्थग्रहणोऽत्र म्ययानित्यत्वात् तु मेव स्यात्
 इति चेन्न. नु उ र्थग्रहणत्वात् स्याद्यथैकत्वात् अथ नु उ क्लृप्ते सुमवारणार्थमिति चेत्. किं ततो लो
 पेनेच्छेत्सिद्धेः अथ लोपशि नमित्यस्याप्रसंग इति वाच्यम्. न च नो यथाया इत्यनेनैवैकवीह सत्वात् अ
 थ सुचीनाभिर्न्योद्देशोऽनांशोऽसौ इत्यनेन नियमः स्यादिति बोध्यम् न प्रतियहस्येनो ग्रहणा. उन्नराथ
 मित्यादिन. तथा सति नये च क्लृप्त स्यात् तन्न ग्रहणज्ञापयति आगमजनस्य नस्य लोपशनेति तेन भवा
 मित्यादि सिद्धे अच्चास्मांशसादाविति शस्त्रादि र्थस्य तद्ग्रहणसंविज्ञानवरुञ्जीत्या अप्यरादादि
 गृह्यते अथैवं दादावित्येव कुतो नोऽनुन्नरसूत्रेपि न दनुज्ञेयं वासिद्धेरादावित्यशस्यत्यक्तुमुचितं
 दिति चेन्न सत्यं वसौर्वा उमित्युन्नस्त्रेऽशसादावित्यस्योपपत्त्यात् यद्वाच्येनादस्यादिग्रहः अतश्चैका

नेपथ्येयेति प्रध्येति पुंयत्वेऽप्येवेति यत्वं बह्व्यः अग्न्यस्योयस्यतद्बहु अग्न्यसी कुलं अत्र नपुंसकहस्त्वत्वं
 न ईयस्येनेति हस्त्वमात्रा निषेधादिति श्रीपत्याहुया अग्न्योतु उपसजन हस्त्व एव निषिध्यते नपुंस
 कस्य हस्त्वत्वेऽप्योदेव बहु अग्निसि बहु अग्न्यसि निः इत्याद्याहुः प्रच्युनेति माधवमते मात
 रेत्रिमाधवमते मान्द्वरेतुषु बहुवात्यैवैव्यपि लोकेशकर संज्ञेन प्रीक्षेमकर सहनुना विहितयादि
 टीकायां स्तुतिं विनिर्गम लुभं ॥ इति स्वरान्नानपुंसकस्त्रिणाः ॥ सावनपुंसक इति अत्र चुराभ्या
 चेत्यत आभ्यशा विनिर्गम लुभं यमनुवर्तं चकारोनुक्त स मुञ्चायाद्यः तेन इकारमास ईशित्वा
 बहुनपुंसकी कुले इत्यत्र न अतः इवाही अनपुंसकी इत्यत्र न नदादिवाहीपु स्मवन्ने इह इति अत्र नुम
 यम इत्येतो नुमनुवर्तते अत्राहुः अनपुंसक इत्यत्रा मादेरनु ह्येलाभ्ययो नचकार किं तु योगविभागा
 यः तथा च वेति सूत्रे अनपुंसक इति सावित्रि तु भित्ति च एतत्र यमनुवर्तानपुंसक इति व्याख्येयं अ
 त्रार्थे च तुराभ्या चेत्यत प्रयोगाकरणां लिङ्ग एव चानपुंसक इति सूत्रे नुक्तं स मुञ्चायाद्येभिर्न अत्र
 कारो नुवर्तते इति तत्रेदमवधेयं योगविभागा नुवर्तिते शो रवात् तत्रेदमवधेयं लघुत्वात् पुनस्तत्र च

तोदधेयः। तद्व्याख्यास्यसः। दौर्लभास्यधामोक्तमिति तेन ननु ह्यादिस्तत्र न ननु स्वधोक्तदमलिहमि
 नुन दामलिउत्पत्रायाप्राप्तिव्याप्तिरिति चेत्सत्यं धातुग्रहणं यमात्रानुवर्तते। एकमात्राद्युच्चार
 णोत्सर्गाप्येतेन च्युत्तारणोदादिना दधागित्यत्र यत्नेन तत्रत्याभावानधत्वम् करवगामान्यतमस्तम्
 धोदपतीत्याहुसिद्धेन कृतः अदिजवानागमान्नस्य न भोस्थाः इति अत्र धातोक्तमिति निवृत्तं स्थग
 णसामर्थ्यात् न भवत्येति न धातोर्विशेषा रणिकत्ववयवस्येते गंधवमाचक्षणाः गृह्यवित्तिसिद्धं
 अदिजवानाभिनि आदयाज्याः आदिः पराः आदद्युपदेशवस्या धाजवा इति पक्षत्रयमपिन गृह्य
 णित्यत्र गकारेति व्याप्तेर्नादुतीयः पुनर्गृहीतव्यजाम्बुपेनेतृतीयः कित्वादीधातुमज्ञा प्रवृत्तिकाले
 इति एवस्थिते दामलित्यत्र दकप्यगृहीतव्यत्र गकाराच्चानिव्याप्तिरिक्ता अन्यबाधोऽप्रन्यम् नृ
 णस्य तिष्ठति भाषाप्रयुगात् भित्तिव्याप्तित्तः नृकप्युत्पत्तिरिति नृगृह्यगृह्यकारेति नृगृह्यइति
 दृढनामन्यमस्तु लोदीत्याद्यसिद्धेर्न कृतः तथा न सान्नात्वाभावात्तेषां ह्यस्यस्याप्रवृत्तेः उदादि
 र्थेति ननु उदादिर्णानिर्दिष्टत्वात् तदप्यस्ति चेति सिद्धे धातुः सुकिदो भुगित्यत्र न प्रवृत्तिरिति वाच्य
 तेन तस्याभित्यन्ताभ्युपगमान् वाहवोऽस्तीति स्वर इति बाहवोऽहो इति ब्रह्म वाहो वागृहीतोऽज्ञा

तन्मुप्रत्येकं संयोगं योजयेत् । समुदायसंज्ञाप्येतेषु संयोगो नैयत्येति विग्रहेऽपि द्वाष्टं विशेषयान्ते
 नैव ननु नानाभातं लोपेत् । ननु सञ्ज्ञावपि लोपग्रहणं सन्नच्युत इत्यादौ हि त्वाच्च अन्वयपालोपसिन्नु
 मसं धिरिति निबोधः प्रवर्तते । सभिन्नस्येति । रात्परस्य समासस्य लोपो न तु सभिन्नस्य तु र्गो न रस्य
 त्पर्यः । तेन ऊर्क इत्यादि सिद्धिः । धावमिति चतुरनुहो रनुहन्नराहः । चतुरिति चतुरस्मृगाणां नै हि प्रियव
 मस्तः । नुम विधिसामर्थ्यादित्यन । वसोरसे इति बहुवचनामादाय लृट्पदयो नाते च योन्मसवाद्वा
 च्ये वसुरज्ज्यत्पणवनतुधातुः । साहचर्यस्य सर्वज्ञानेष्वात्मकत्वात्सेत्सुः । इत्यतः स इत्यनुवर्त्तते
 च्च वसोविशेषे ग्राह्यकार्यनान्येवया । अव्यभिचारसमवायात् । तन्नसात्तत्स्य तस्योति ध्यात्वा यथा अत्राविद्वा
 नित्यनवत्वे नान्वोधिकारत् । स्मरामित्यादौ न । स्त्रीत्यधिकारेऽपि स्यादिति निरास्तार्थ्यं । सगृहणा
 तेन विहङ्ग इत्यादिसिद्धिः । दुन्वया धनार्थं मन इह । तस्मै इत्येवन सृजितो विहङ्गमि स्य च भवेज्जवा
 इत्यनेन स्यान्साम्यात् । हृत्वे विदुः स्वि स्य अरुत्सं । इति । अति स्य ज्वा स्वमाने इति दत्तोः । एवं
 स्थितेऽपि सकरेण सिद्धे वसादिगुह्यत्वात् । प्रोतपदो क्रन्वाच्च । विभर्गः । इत्यनेन बाधान् । अन्य
 याविसृजनीयस्य इति स्वत्रेव च्छब्दवृत्तान्ते व । तादेह हि सुमात्रम् । नै किं तत् । पदान्ने किं विदुः समानः ।

श्री
न. दी
२७

नि. शान्ते लोपे प्रधावित्यवनाम् इत्यस्यानुवृत्त्यापि पुनर्नामगृहणात्संज्ञाप्रवृत्तिकाले. नान्तायमि
त्याशयः इदमोयं प्रसीति. इदमः कियः प्रसीति. इह. नन्वत्रलुकिना तन्निमित्तमित्येवमविद्य।
तिरिति तस्यस्य तस्यानित्यत्वज्ञापनाय. तमप्रियति काकुलमिति पारसिद्धे. अथमिति हेतुस्य इति
हेतुपः तस्यमिति ननु ह्यवित्यत्र किमिति न मतं इति वाच्यम्. होम इत्युक्तं अत्र को न चारामका
रपरस्यैव स्यमत्वाः र्य. अत्राहुः अतएव त्वदिति त्यदाहने. न चात्र अत्राहुः अत्राहुः अत्राहुः अत्राहुः
गात् अत्रावकाशो होमत्वावकाश इत्येव त्वज्ञाभयप्रसंगे परत्वात्सत्त्वं याते न च त्वविद्योत्पत्त्यादिगृह्यो
यं इदमोदिरिति वक्तुं युक्तं मुत्तरत्र चरितार्थत्वात् अत्रेह वक्तव्यं स इत्याहो कृते पितृत्वे पश्यात्पद्माद्यत्वेन
हृषिसिद्धेरनिर्वाच्यात्वात् न च मत्त्वविधिसामर्थ्यादेवात्र नैतिवाच्यं मत्त्वविधेरिमावित्योदेत्त्विति तार्थ
त्वेन ज्ञापनायोगात् एवमन्यवत्सत्त्वात् प्रवृत्तिरिच्छत्वाच्च. सनपुंसकमित्यादिति हेतुशब्देति. त्वत्वा
दौहिः संबोधनाभावश्च इति ओत्सगिक आर्य हेतु इति भाव्यविरोधात् अत्रावक्तुं प्रचुरप्रयोग
संबोधनाभाव इत्येव परतया व्याख्येयः यत्नाहः इदमस्तु सान्तिहोमं संसमीपतरवर्ति चेतनोद्गेष
अदसस्तु विप्रक्तं चेतनिति धरोत्ते विजानीयात् इति वचनादेव विस्यार्थस्य मभिसुखीकरणा

ननु नियतो व्याख्यानात् इत्यभिप्रेत्याह. याश्च ह्यस्येति. वयं हः. इत्यादि प्रयोगास्त ऊहन्ते. किं पि. बहुलं अत्र
 कारान्ते उपपदेवितो संभवः. फर्गाद्रागान्तागीकृतत्वात्. सत्त्वं. यस्मादीति. सत्त्वं किं स हतेन वद्भवेत्. इति.
 सत्त्वं. यस्य नानिन्द्रशोद्धास्ति यथा यदुद्भति सत्त्वापस्य सादिरित्यत्र मासत्त्वं. दिव्योऽति निरनुवध
 कस्य गृहणेनेति यरिमाद्ययादि बुद्धी उदादि चित्तस्य धातुर्न गृहणार्तेनादाद्य रित्यादौ परत्वाद् इत्येते
 षकं देशविभक्तन्यायेन प्राप्तिमप्यत्वेन. पुरसे इति. उ. रेत इति छेदः. पादगन्तव्येति. सुनीराणां नन्वे
 इति स्तत्राह न इत्यनुवृत्ते. अत्र पदान्तरतया व्याख्यायित्वा मित्याशयः. विषरीतिर्निर्देशकः प्रयोगज्ञो
 नराणो तत्त्वैस्फुटिकरिष्यति. चतुरास्मैवेति. चकारेण पञ्चोत्थिति लब्धः. नाम्नश्चतुरास्मै
 अगात्रदन्तलाभः. २. संख्यायाः इति. २. इति किं. त्रिशतां विशत्याद्याः सत्त्वं ते इति नियमपि संख्या
 यैद्विधेद्वेत्ता इत्यनेन संख्यायां द्विचद्वत्त्वापरि संभवात्. संख्याया इति किं वारा. रेफान्तर संख्याया वि
 हितस्य मोनु इत्यपि व्याख्याने भित्त्या संयेनाह. ॥ गौरात्वे इति गौरात्वे चान्यपदार्थं दृष्टिस्तेन संख्या वि
 धायित्वा भावात्. सः संख्याया इति एकयोगे स्तनैस्ते रफान्ते र्पि जशसं सत्त्वं संख्या न. यदि हे क
 दे शोऽप्यनुवर्तते. इत्या श्रीयते तत्तदकयोगोऽपि साधुरेव. स भलोऽस्मीः मोनो धातो रिति तस्य लाभेने

नान ह्येवमित्येव ततः सन्निभं च्यदिशह्वानामिचेदमादीनां संज्ञोपसमये कौत्सेषां धकामात्रासु विप्रकृ
 पस्यापि बुद्ध्यासन्निभापितत्त्वस्वरूपः संबोधनदर्शनाच्च तद्याचर्भट्टः ह्यपितः कर्त्तृसिद्धेः तुल्यं न वविलला
 पसः अन्यतो सौरिति अनापि निनुलाघवेपि प्रतियोगि रवाहुर्पेक्षितं नद्याहि दाइत्याकारमासुभयसु पक्षकारे
 राप्रत्याहाराप्रयोगे इतरविभक्त्यव्यविधानात्यरिशेष्ठादौ सौरवलाभः आपोपि स्पादार्पितिविशेषणमन्तरासि ता
 दिप्रतिपक्षे गौरव्यं तस्माद्याद्यासमेव सम्यङ् इति सूचं भूचानेन्योः समाहारः सन्तीति मनोऽतमत्र इति चेदः अस्मिन्
 निधिस्मृतो दोषागुह्ये इति सादिभादिग्रहः ननु च अयूनिर्दिष्टं स्यन्तस्याभविच्छातीति चेन्न तस्य अनेत्यन्यो
 ममाद्येस्य निज्ञापकाच्च स्मृशित्येव सुचवं भिन्नमिति फलमिति ताह नभकारस्येति हस्ववरसनादौ ननु
 ज्ञानस्य व्यवेस्थितत्वादिह न इमकेन इमकाभ्या इमकेः इमकेयाः व्यवास्थितत्वादप्यस्य फलमिति ताह इदं नभस्य
 रिति किंचित्कार्यं विधातुमिति कर्तुमपूर्ववैधायित्वमित्यर्थः उपात्तस्य गृहीतस्य त्वप्युक्तः कार्यो गिर न न्यस्तार्थ
 मित्यर्थः पुनरुपादानं गृह्यमित्यर्थः इवदर्थो क्रियोगे इति स्मोके तु इष्टदृष्ट्या न विधीयते किंत्वम् इति तेन
 एनादेशेन एतेन नैकं भीतर्यत्वं मेव तद्विमर्शेन ह्यप्रापयेत्यपि क्य र्म्याते अतस्तस्यानुवाच्यत्वेन विवक्षितत्वात्
 ननु विधेयत्वेन यज्वन इति बां तसंयोगत्वा न्नलोपः आत्मन इति माने संयोगे अत्र योर्विदुः स इति चेदः इष्ट
 उच्यते तयोः स्मोः रचं चानयोः समाहारः पूर्वास्मिन् विदुः स इति रचकार अपि विदुः स इति मत्पाशयनाहुः
 हसपरयो रिति पदात्ते इत्यनुवत्ताह पदानैवेति आदेरिति ननु पुवतीः पश्यत्यत्र कथं न त्वनाम्यहं शक्तिगा

इतिचलिंगविशिष्टपरिभाषायाप्राप्तमप्येव भक्तैः लिंगविशिष्टगुह्यमिति चेद्विधान्भवति इनां शास्त्राविति
यद्भवचनानिर्दिष्टान्नाभः इति नित्यमुदाहरणं नित्योपि नित्यमप्येव भक्तैः लिंगविशिष्टगुह्यमिति चेद्विधान्भवति इनां शास्त्राविति
ध्यायन्निर्दिष्टादनद्यं कस्यापि दुर्मेयहाराणां विविक्तगुह्यमिति चेद्विधान्भवति इनां शास्त्राविति
नोपध्याया इति सिद्धे विधिरारभ्यमाणो नियमायेतेन इत्यादीनां उपध्यायादीनां पदसंविचनान्यत्रेति नियमश्चाप
धादीर्घस्यैव नान्यस्य तेन दूरीयति तेन इति तत्तत्सोदोर्ध्वेवर्त्तयः यच्च विस्त्रोपध्यायगुह्याभावात् मनुपरा
इवाचरतिपि यन्निर्दिष्टादनद्यं कस्यापि दुर्मेयहाराणां विविक्तगुह्यमिति चेद्विधान्भवति इनां शास्त्राविति
त्रइनां शास्त्राविति चेत्तस्मिन् प्रवृत्तिरुच्यते चायं नियमः पय्यदिषु तु इतोऽत्र दिव्योदः प्रवृत्तिर्सेभवान्नि यमः
हृन्मोक्षे इति हृन्मोक्षे इति चेत्तस्मिन् प्रवृत्तिरुच्यते चायं नियमः पय्यदिषु तु इतोऽत्र दिव्योदः प्रवृत्तिर्सेभवान्नि यमः
नस्योदशोनेति च्याख्यानामप्येत्याशयेन हः संयोगादिति जशसोर्लुगिति ह्यः संख्याया इति चानुबर्त्त
ते मनुष्यान्निर्दिष्टादनद्यं कस्यापि दुर्मेयहाराणां विविक्तगुह्यमिति चेद्विधान्भवति इनां शास्त्राविति
इतिपरिभाषयान्निर्दिष्टादनद्यं कस्यापि दुर्मेयहाराणां विविक्तगुह्यमिति चेद्विधान्भवति इनां शास्त्राविति
रोगविधिः तद्विधातस्य कारणाविधातस्य अतिमिदं न प्रयोजकः यमुपजीव्यो विधिः प्रवृत्तः सतस्योपजीव्य
स्य विरोधनकरोतीत्यर्थः शिमा अत्र प्रवृत्तौ तुम् शर्विधातको न भवतीत्योपः इत्यनुवृत्तावपिलुगुह्य

अन्यथा सर्वसिद्धन्तस्वीरिञ्चाण्यकः स्यात् तत्परत्वं तु रय्यसुचार्यमिदं न्याहुः तत्र केचित् पदकार्येण सुसंख्यया येन नाम
 कार्येऽन्यथा गावाहिकं पश्येत्पादावात्वन स्यात् अकं स्तुसर्वीदि पाठाभा न्तत्परत्वं स्यापि सार्थकमेव अन्य
 थापरित्येवावक्ष्यन्त अयरेतुपथाभिमिति निर्देशेन नान्न प्रकृत्यनुकरणा न्नोतानामेव पश्यादीनामात्वादि प्रकृ
 तेनान्नत्वाभावात्तेति नैवेकदेशविविक्ततेन्याय एवमपि दुर्वाग्द्वानिचाच्यम नान्नत्वचिन्तासामर्थ्यादेव प्रथमेन
 ८. तन्न न्याहः अन्यपथानि त्यत्ताविशेष्यविहितत्वाच्च पूर्वमात्रेऽनान्नत्वा न्नयोदेशेन स्यात् योत्सुडितिः अत्र द्वयो
 रवानुवृत्तिः तनीयेयस्यासम्भवात् ननु प्रस्यनुडितिसूत्राणां प्रस्यति निर्देशादकोरोपि न चाचकिमिदं इति सूत्रेण
 चेत्सत्यः अत्र मुक्ता इति न सिद्धेन अत्रासर्ववति अथ पथादर्शितपदद्वयमप्यनुवर्तत इत्यत आहः टरात्वमिति अत्राहुः
 पथ्यादीनामन्त्रस्यात्वमवति अन्तस्येति वक्ष्येति परिभाषया त्वम्यते इति चेन्न साक्षादनुवर्तते
 रितित्यक्तापरिभाषा त्वम्यस्यान्तस्येत्यस्यानुसरणो गौरवान् आम्ना इति प्रप्ते सादनुनासिकस्यानेपि ह
 तोनानुनासिकः ननु किमर्थमात्वमितोदिन्यत्वेनोपधायादिति दीर्घत्वेन लोपशिपञ्चाद्विसेर्गपथाः इति
 त्वसिद्धिरिति वाच्यं न धौलोपदेशो भवेत्तद्वयन्या इति न सिद्धेन राजेत्यत्रा निष्टेपेनेच्च असत्त्वित्येव तु न
 कृतं नकारमात्रस्यात्वे सर्वदीर्घत्वेन सिद्धेपथी शब्दस्य पन्या इत्यसिद्धेऽननुवर्तते नुसुरव्येपि त्रुपासिद्धे अ
 पथांटेरिति बहुवचनात्पथ्यादित्वाभः स्पष्टमन्यत् स्त्रिया मिति सुपपत्तीति आसत्त्वित्यात्वं येषु

कुत्राविति जकार स्य कुत्वनः न स्य सिद्धत्वा चोक्तिरिति अत्र तद्वृत्तगुणं तेन च वर्गो ज्ञस्येति व्याख्येयः एवं चासि
द्धत्वा नुसरणेन युञ्जोचित्यादौ कुत्वाभाव इति समाधानमपि न अप्रयोगे अकारस्योन्नः भावान्न जकसत्त्वेऽपि तत्र
स्य रत्वाभावाच्च समाधयेत्येति युजैरिति धातुपाठे परितेन कारविष्टस्यानुकरणेन त्विकारनिर्देश इत्याशयः युगिति
युज्यते समाधेनेति युक्तः युजसमाधेनेति चेत् अस्मिन्नेति चेत् रत्वन इति त्वनिबन्धेन इति नुमः सयोगा
नस्यलोपः देवेति चेत् देवयजनीति चेत् पि संप्रसारणेन स्योतिरिति ब्रह्मविवाहितं यत्विष्टायापेन दत्तं
विष्वावस्तीति विष्वं वसुधसेति चिह्नः सञ्जायामनव स्कारश्चाश्रयति स्रचकृच्चस्को नयोः स्काः आदि
शब्दस्यावयवविनिर्वाहोत्तमगुणं सयोगशब्दादिनामधेयत्वात् स्रचकृच्चस्को नयोः स्काः आदि
सयोगस्यैव विशेषणानुनामधात्वाः स्कारिन्निश्चिन्वचननिर्देशान् स्कुञ्जभातुः स्वप्नस्यैवानुग्रहो अस्ति
ति अतस्तैयजने इति वाक्येन वृषदेवतेः क्विपि संप्रसारणे चतुष्टयः उक्त इति उक्तं च लप्राणनयो अत्रादिः
अयतातश्चिपि अस्मिन्नेति चतुष्टयं न इति तद्वृत्तगुणं स्योतिरिति सौप्तिक्यत्वेन स इति चतुष्टयमनुवर्तते इत्य
शयेनाह म्यदादेरित्यादिः तद्वृत्तगुणं स्योतिरिति सौप्तिक्यत्वेन स इति चतुष्टयमनुवर्तते इत्य
कारकाकारोच्चारसामर्थ्यात् अथाति त्वमित्यत्र गौणेतया स्वरितार्थत्वाभिनिवेशेन सिय रत्वाभावात् साविति
यज्ञे च सिनेति गुरु करणे वत्स सौमित्रविभागं समाह्वयं अतएव भित्तावागमो न निरुपपन्न इति निर्गन्तुपदेभ्य
निरुपपत्तः न स्मात् कुञ्जः क्विपि तस्यैव नलोपानेत्यर्थः अयमेव इति इकानानिर्देशस्तथा सति किं त्वान्नलो

[illegible]

पेञ्चञ्चेरित्येव स्यात् किं तुञ्चारणार्थ इकारः घाडिः इति प्रत्येकीति किं पि नलोः सौनुमि कृततेष्वयं संसंयोगां
 नृलोपेन नुचुत्वं. अङ्कनत्वं ह परिभाषया जुल्यद्यत्वेः. निस्पृतात्मयोगात्तलोपश्च. तथाच लोपतस्त्ववङ्कारः पञ्चमः
 सेनसास्याव प्रथमं जुल्यरवो न्नस्य सिद्ध्या पञ्चेञ्च. अचो दीर्घञ्चेति लुप्रनकार निदं प्रान्नप्राप्य संग्रहः इत्याशयेना
 ह. नलोपि न इत्यादि अञ्चेरिति पाठे तु प्रापका संभवः इकः. किञ्चैन सर्व ध्याएव नलोपात् उञ्चारणार्थः इकारः इत्या
 द्या अपयोगानुभवंत्यपि. पूर्वस्येति शस्मादाविति. परसप्रम्यानि मित्रत्वे परं लामः. नच चकारणो व्यवधानेनेति याच्यं यत्न
 नाव्यवधानेन व्यवहितैर्न पशितवचनप्रमाणायात्. चकारैकवर्णव्यवधानेपि भवत्येव. अङ्कनत्वं ह परिभाषया पूर्वतनयत्वं
 भिर अद्यादय इति ननु मास्मनि गतने अञ्चोत्तौ ब्रह्मादेः सादिरिति सूत्रेणानिच्छादेशः. शतुअलोपनिमित्तानि चैनेमि
 मित्रैकाभावादेव ज्ञाप्यं संहृतिचैस्मत्पम् अञ्चतेनिमित्ते ये कदे प्राविकृतन्यायेन तत्सत्त्वादिमित्राभाववद्वाभावः
 तिर अद्यादेरिति युक्तं तिर अञ्चोदीच इति शब्देष्वेति दर्शनात् ततीयस्यादर्शनात् तदवदने व्यर्थमिति ब्रह्मा. अत इति एत
 दीजेतु दीर्घग्रहणात्संज्ञा पूर्वकोविधरनित्य इति अन्ते दीर्घान. अमुमुम्या इति अमुमञ्चोत्तौ वा बोधि किं पि अदत्त
 अम् अम् किं प इति स्थिते नो लोप इति नलोपे क योरित्वाह्वापे वेरिवेर्लोपे समासपत्ययोरित्यस्य लोपनामसंज्ञा
 योस्यादौ अदत्त अञ्चोत्तौ इति. अञ्चोत्तौ देशे मुत्वेन मागमे सलोपे च लोपेन स्यात्. त्वेह एमिद्धिः अदत्तमुय इ. अदत्त इ
 इति विकल्पक इत्येव उभयत्र मुत्वेन तवत् तथा च दीर्घात् एत इत्यञ्च लोपे इत्यम इत्येति व्याख्या

इति केचित् अथ भृंशा एवेति हीतिताः रामा अमास्तुः अमृक शोऽप्रच्युज्यन्तं नाम ह्यन्निविद्ये प्रच्युज्यते ।
केवलस्य तु अतः कस्य शब्दस्येव प्रयोगः अमृक इत्येकवचनेन यद्विशिष्टप्रयोगस्तदा साधुनेचेत्तस्माद्वेव अ
मुकशब्दस्य प्रवृत्तिविशेषे प्रयोगाभ्युपगमापुक्तः एवेति यद्यपि सामान्यतस्तः कः स्यादिव चेति व्युत्पत्तिरुक्त
यापितस्य प्रयोगः समास एवेन त्वन्यत्रेत्याहुः न ज्ञेदमवधेय इत्यहिमहाविषयान्द्विवाक्यानाच्चगोमोस
त्यानामाययमायादनीयमिति त्रिषोऽपेव शिष्टप्रयोगनिश्चयमुनयोऽं शिष्टप्रयोग इत्यादि सशयोक्तिरिच्छेत्ते
माहु इति मात्वे उक्त इति त्रुदः समाहार इति स्वत्वापत्तेर्यदा क्लृप्तमाहारः इति स्वत्वस्य तु संज्ञापूर्वकत्वादनित्यता अ
त्राहुः मादिनिपेचमीति हे शात्परः स्यात्तोलभ्यते सचतस्रः स्वरश्च आभ्यरेत्यहसस्यासंभवात् स्वर एव गृह्यते इ
ति न ज्ञेदमवधेयं अमुमुमुयः इत्यत्र मात्परस्य रेफ इत्यहसस्य उक्त दर्शनात् तस्य स्यात्संभवात् स्वर एव गृह्यते इत्युक्तिः
निर्मुक्तो न या चोक्त इति तैः इति स्वयंजनयोर्ज्ञेत्वादीधस्य तु दीर्घः इति व्यंजनस्य इति व्यंजनस्य संभवे कषे इदं स
गच्छेत्तदिति परिग्रहत्वे इति बहुलं किञ्च मुयोः एकं अमृते अतः सेकिं इमे ॥ ॥ श्रीरामकैरयो बंगाले केश
कासर्म्मरगा कृताया मिहटीकाया पुस्तके गोगा इति नाम्नः न हो ध इति तत्पदानमम्यनमस्तनाक्तः न ह्येतस्य
सिद्धेः उपानदिति उपपत्तिर्वा न होः कियन्ति ह्येति इत्यादिना संभवात् अत्रेदविमोचः सुखमुपन इत्याहोऽस्यामिति
बहुजीहोस्त्वन्तयमिज्येव ननु नदीदित्यादीषु स्वनडादीति ॥ अमुपमर्जनदिति तन्निर्वाधान उष्मिगिति उक्त
वर्त स्विहपीनावित्यस्मात् किं विनियान नादृला पछते गीरिति दृष्टि उक्तिरेणाशब्दे च निश्चिपि च्छेत्ते इति निर्द्वयः

अत्रवसकसोः सामान्यग्रहणं एकानुबधकग्रहणोद्यनुबधकग्रहणोनेतिपरिभाषान्वेनाश्रीयेते उकारसहितस्य
 विधानात् तथाहि विदेवसुविनिस्त्रेणशतवसुरादेशोचिधीयेते तत्र स्यान्निःशतुः अदितादेवत्रिन्कोर्यसिद्धे पुनरा
 देशोदित्करां व्यर्थमितिज्ञापयति वसुग्रहेनकुसोरिषगुहणं यथास्यान् इति अत्रुतिस्त्रात्रसादुचिदितिलभ्यतेतत्रा
 दिशतुः प्रकारेतेनयादिगुहणीत्याह नद्वितेत्यादि उंसोः त्रिः इति अचन्समहत् इत्यतः सिद्धान्तलोकेनशेषोच्य
 एकव्यते सोनः पुंसः इत्यतोमउक लुतन्यायेनउंस इत्यनुबधने उकारस्तत्त्वारराण्यः पुंसदुम्सुन्नित्रिप्रत्ययोदि
 तेनतुमसिद्धेः पुंसः पुमान्निर्नासिद्धे अस्वउः करणमन्यतोपिधिधानार्थेनेननराशद्वेसिद्धेपुंसइतिसंयोगान्नस्य
 लोपनस्यानुस्वारः नुम्विसर्गेतिनयत्वं तुमस्यानिकानुस्वारस्येवगुदणत् उशनसोमिति बहुवचनमाद्याय अ
 ऋद्ः उशनेत्यत्रसंज्ञापूर्वकत्वात्त्रिषिधायादुतिदीर्घोनेति अत्रेदमवधेयं इयंशकाटिलोपेकृतेकृतावनाद्यस्मन्नना
 न्नाभावात् आन्त्येधदर्शनात् द्वितीयेपिनोत्स्यनात् इति याख्यानात् तत्रनिष्पत्तिस्मन्धान् नित्यंनान्नाइतिनाभात्
 प्रकृतेतदभावादेवेनेतिप्रचारः षोस इति अत्रमदादृष्टेरितिस्त्रात्तत्त्वद्वैविचरिणेत्यद्वैविचरिणेत्यद्वैविचरिणेत्य
 दसइतिशरितुम्यदादेरदसइतिव्याख्यायतेतदान्दोषः तदादेकिंचदः नेदः दस्यकिं यः सोकिं अन्मभिः सदस्यकारसिद्धि
 तत्त्वान्नान्तस्य संगतिविधिः ननुत्त्रियामकारान्नस्यासकाधितिकयंकाप्यतइतित्वेनभविनव्यमितिचेतमत्यमइराँइ
 दित्यनवज्ञेः उच्चारितोपचुपसिद्धे अत्रवेननुज्ञेकस्तस्यव्यवस्थितत्वाभ्युपगमात्साकाददसः सरत्तवा उोत्वाभावेउ
 त्वेच अमुकः सव्यवस्थितेस्यतद्गुहणं साकस्यापित्यादादिकायेक य अमुकं गात्रस्यामुकशर्मगा

कानुविधिरित्येव सिद्धे रिति द्विक तद्व्यननुज्ञावपि विभक्तिः परिरामल्ले शनिद्वयार्थे द्वाग्रहं तं व्याश्रित्या विर
आश्रयः क्वबुधधाया इति इत्येधसत्ते रिति खल्व ॥ ॥ श्रीविज्ञानगः स्याद्विज्ञानेकैः शक्यं शक्यं शक्यं विर
हितायां हिटीकायां स्त्रील्लिंगागाङ्गुसान्तकः अङ्क इति स्त्रीविस्मय इत्येतैर्विस्मय इत्यनुवर्तते. क. वि
नुसस्मावित्पतः समनुवर्त्य तमेव धातुं तत्रेति रामोऽयमः सस्यापि विस्मयः विधानावश्यत्वेन विस्मय
विधाने स्याद्विचित्तत्वात् चकृतत्वे. सस्यवस्यवद्विज्ञानेन तदनुवर्तते रवाचित्य सत्यभावात् दीर्घान्वहति
यस्मिन्निर्वाधे इति विग्रहे दीर्घाहन्ते सति स्थिते. हसय इति सिन्नायेनाप धाया इति दीर्घे पञ्चाट् इति वि
सर्गः दीर्घाहाः धात्वधाविति निर्वधार्थं भावे विस्मय एव हेतुर्दीर्घाहः. पुनर्जातिनरजानां संयोगः यो
नुमेति चानुवर्तते व्यविस्थितत्वादिभिरुक्तैः ॥ गवाकं शक्यं स्यादिति ॥ अर्चा पूजागतिर्गम
नतयोर्भेदस्तस्मात् असेध्यागमा लोयेति गोर्वा. गोरमेवेति विबल्यहं बतु इत्यत्र यमिति भावः स्यम
मुश्विति प्रत्येकनवृत्तवत्पद्यः भाद्वोचितिभकारादावित्यर्थः. तथाहि. सौगुण्येतायां नलोपेऽत्र ह्योप
असंध्यगागमे च पद्यायां रूपत्रयतेन बवावसान इति कुगयोर्विकल्प इत्यङ्कः पूजायनायात्वं सध्यादि
विकल्पेन नृपत्रयमिति सकलनेनानुव. एवमस्यपि उोहयेतुगत्य येतोया अर्चो दीर्घः इत्यकारलोपेन
निमित्तासध्यादित्रयपद्याभावादेकमेव पूजायतायां नुनल्लयाभावाद्देहापस्यभावेऽसेध्यादि विकल्प

योर्विज्ञेसे इति दीर्घः पुरिति पुयालन सरणयोः योरु रित्स्त्वं इ योऽस्ति यामिति इज्जापि स्त्रयाभिनिपुहं गंतुं किं न
 तन्निमित्तं इत्यस्य नित्यत्वात्तु गन्त्यया इदमित्यत्र सेरभावो देवा प्राप्नोस्ति यां गृह्णामन र्चयं स्यात् भिदि
 पाशति भिद्व्युपाशति छेदः बहुवचनं चिंत्य सुखुच्चा यो यस्मिन् तत् स्वप्नः स्वाध्याय इत्यनेन कृत्वा त्वध्याम्य
 द्योतनाद्ये स्वपित् स्वप्नस्त्वनवस मासा वैदिकानां संगृह्यमाणमाद्यवद्वचनमिति माधवः तन्निति रामा
 प्रमः अजलौकिक प्रयोगेन नित्यत्वेन त्रिंशोऽत्यन्तं प्रपादनस्यापुक्तत्वात् अतन्वयान्येद्यामपि व्युत्पद्य
 त्वप्रसगात् लौकिक प्रयोगेन नित्यत्वेन त्रिंशोऽत्यन्तं प्रपादनस्यापुक्तत्वात् अतन्वयान्येद्यामपि व्युत्पद्य
 किकानामेव व्युत्पद्यत्वात् नित्यत्वेन त्रिंशोऽत्यन्तं प्रपादनस्यापुक्तत्वात् अतन्वयान्येद्यामपि व्युत्पद्य
 दितत्रापि देवासः देवैभिः गानाभित्यादीनां व्युत्पत्त्यादनं यवनभाषाया मिवापराधः अदपि अन्यथेत्या
 योगान्तेष्वन्यत्र ये इति मूलविरोधाच्चैतितत्रापि नान्नात्रयदनं वापवपतं वैदिक व्युत्पत्त्येदं कुं इत्यमस्ति नचा
 लौकिक एतद्वैदिक निरासः इति वाच्यं लौकिकानां बहूनां व्युत्पत्त्यादेन न तद्गृह्येत्येवोचितं स्यात् इत्यु
 त्रिगो गच्छंतीति वत् यदि माधवमतं त्वेनेत्याग्रहपवतं तदस्य स्यान्निर्देशं प्रयमुचितं विपरीत निर्देशः
 शादम्यत्रापि इति वैदिकानां सिद्धिः बहूनां तस्मै भ्योपादितं स्त्रत्राणीयत्वा घवान्न वैदिकानां मृदु दस्तीह

[illegible]

वेति इति जमले दत्तावेतौ तेन त्वा दद्यातीत्यादि सिद्धे तत्र प्रजस्तत्पुत्र इत्यादौ तु भवत्येव एकत्वाविधानस्य निमित्तस्य सङ्गान् अत्राहः सुबयोः पुत्रो युष्मत्पुत्र इत्यत्रेव स्याद्यथाभावस्तथास्मिन्वाच्यं ननु धातोरित्यत्रासंभवात्स्याद्विधिकारस्त्यक्तः सोऽप्येन स्ववध्यते अतएव तदुद्देशे रस्यादायि ज्ञातव्यः स्यादिति गृह्यगक्तं नमिति अत्र हवक्तव्यं त्वन्मदेकत्वे सुधापौ हवचने इत्येतयोर्द्वयोरेकत्वेऽपि नुधातो रस्य द्वाद्द्वे रिति स्रज्जुयम इति वक्तव्येनैव इत्यस्य गृह्यसामर्थ्यात् प्रजनेति व्याख्या न स्याच्छेत्तेभिर्निगमना विरहात् किं नुद्देशे इति युष्माभ्यामिति युष्मान् आत्मेकेन गौरात्वेन्यदा दत्त्वाभावादिदिति चेत्स त्वम के चिदात्मवित्त्वज्ञागविनिर्भागेन परत्वात् स्वभावित्याद्यभक्तिर्कर्मिदेशेन सामर्थ्यं परायात्वं प्रनिर्दिष्टानकरो तस्मिन्नेव परे व्याप्ते अत्राद्यर्थीह शनतादेशः इव तु वृत्तिर्कर्म प्रयोजनाभावात् युष्मास्म पुष्मान् सोमिद्व्यसिद्धेऽप्येतिता पटाङ्गारिति अत्रादिरित्यनुवर्तते अत्रुपविधौ तृपासिद्धे नित्यत्वाप्रतिपक्षे क्त्वाच्चात्तावेव प्रसक्तं स्यादाद्युत्ताभावेऽप्यत्राहः युष्मदस्मदोर्न्यतयाः किंपि युष्मद्व्यस्म अत्रादिति स्थिते दरेनेकत्वे अयाद्युयादिति प्राप्नोति युष्माभ्यस्मादिति चैव्यते सत्यम् यकारोप्यनेन विधीयते सत्यानुसारज्जुयवस्था अत्रतएवैकसस्ययत्ने षड्योर्वैल्लोप इत्यनेनैव साधितमेव चनेन ननु प्रोत्राद्य इति अत्रेदेनत्वे अत्रापि टेरन्वृत्तिर्नैकत्व्या अस्मत्तादृशेष्वस चत्पदाद्येति केनैव च परत्वात् नित्यत्वेन समानेन सुभयोरेपि तत्राच युष्मदस्माभ्यस्यन्ते उपयाह द्यातो पशवेत्यत्र वा इत्यस्य व्या

रित्वाधारः कर्मणिगुडितिपक्षेन हिवचनेन हितिसप्रम्यतम हिते इत्यर्थकं न हविचेनोरित्यर्थः अत्राहुः
 हिते वास्यादौर्ध्वं निक्षिप्तस्यामित्यर्थः अत्रैव चक्ष्यं एवं सति युद्यामावाचातिक्कान्नातिपुवान् अत्यावान्
 इत्यत्राव्याप्तिः दृष्ट्वाविधायि स्याद्यभावात् आमावेति आम् उडुतिष्ठेदः पुथमदस्मदोराकारान्नादेशः
 ओकारस्याम्बनीत्यर्थः एवं च पुथमयनेः क्विपितल्लोपे ओकारस्यामस्माभिति प्राप्नोति युद्यामसा
 मिति चैष्यते एवं च मस्यात्वे हणसिद्धिरित्याह अत्रागमा अमः ममात्रविधानेनेष्वसिद्धे रकारो व्ययः इत्यक्का
 खिमलमुक्कवान् अत्रुम् उडुतिष्ठेदः अइति योगः विभज्यते अत्र अलोपः अतः पुथमदस्मदोराकारो व्ययः
 तथा च पुथमदस्मदोराकारो नोदेशः स्यात् नस्य अतः परस्वलोपः स्याद्वि यस्य नु पुथमदस्मदोराकारः उडुतिष्ठेदः
 ति आम् स्माचित्यात् सवर्गे दीर्घः इति वा दीर्घत्वं अस्यासोरस्येति नुम् अकारो रौच्यारण्यमाभ्यर्थादिति आ
 नेदमवधेयं अइति क्वित्वायोगविभागलोपाद्यनुवृत्तिचकृत्वा युद्यामस्माभिति त्रपे साधं तत्राधिकं क्लृप्ताया
 आधिकं क्लृप्तः कुत्र आम् उडुतिष्ठेदस्मदोराकारो अत्रुम् भवति सति ते स्मिन्नतकारकारान्नादेश इति अ
 न्यत्रत्वान् स्माचित्येनेवात्वं एवं चातिप्रसंगशक्यमिति निति ममात्रविधाने सुदृष्टसंगोद्भावने निराकारा
 यत्वे क्लृप्तेनेति विभाज्यं स्वरिभिः व्ययं वयं जमेति त्रसीति पूर्वैक्युक्तेर्न क्लृप्तेने जेसीत्यस्य प्रवृत्तेः तत्त्वमदे
 कत्वे इति तदमद एकत्वे इति छेदः अमेजमावोत्पन्नवाश इत्यव्यस्य स्थितत्वात् क्वचित्क सोनामपि अत्रमाभ

पि सर्गादिकार्यत्वाभिप्रायत्वे प्रहृते अन्यथा अकारान्तादेशेन वर्गात् तत्वा अदिष्टाया सोनयकः तेषु ह्येतैः सन्तु
कृनिर्देशस्तुः आम्भ्यो देशस्य स्थानि वद्भावेनास्मत्त्वमाभिन्यपञ्चादयि सुदृश्यादिति तान्निष्ठज्ञेये अ
न्यमेवात्र ग्रंथे स्थानि वद्भावेनास्मत्त्वमाभिन्यपञ्चादयि सुदृश्यादिति तान्निष्ठज्ञेये अ
न्यत्पययैरौकि त्वयोरिति व्याख्यानफलं लक्ष्ययति ॥ समस्यमाने इत्यदि एवकं नामाद्ये इति यद्गुणसंज्ञा
या अयिनामाद्यौ त्वादिति भावः विक्रमं तेनेहोकार्यवाचिनी इति पाठ्य ॥ इत्यथायावि भक्त्यर्थे त्वयि
रत्येयस्य नामार्थत्वा ने पाद्यात् अन्यत्वात् अदिति ॥ युष्मदस्मद्वर्णगतं सर्वेतरं सूत्रा पुक्ते अदिति
इत्यर्थः तयो रिति युष्मदस्मदोरौकिकत्वात् तन्मासाद्येष्वन्यं सूत्रा अत्र ह्युवाचो ब्रह्मन्मदावधिभुक्त
यदावाक्यं युष्मदस्मदीयैकत्वेन तत्त्वान्न हि त्वार्थत्वेकत्वाद्युवाचो ब्रह्मन्मदावधिभुक्त
धानस्यैकत्वात् यदावाक्यं युष्मदस्मदीयैकत्वेन तत्त्वान्न हि त्वार्थत्वेकत्वाद्युवाचो ब्रह्मन्मदावधिभुक्त
मदानुवाक्यं युष्मदस्मदीयैकत्वेन तत्त्वान्न हि त्वार्थत्वेकत्वाद्युवाचो ब्रह्मन्मदावधिभुक्त
वान्ननुवाक्यो मत्त्वान्न हि त्वार्थत्वेकत्वाद्युवाचो ब्रह्मन्मदावधिभुक्त
ख्यानादेवकार्यस्य कार्याद्यर्थस्य ह्यर्थवत्कथं इति यथाक्रमं नन्वर्थेता नापि शङ्कतः ॥

अस्थितत्वात् षोः सम्बन्धिर्नोऽप्यस्य कुचिद्विज्ञोष इति उग्रहोपेक्षया सिद्धं यच्चं ज्ञाप्ये
नवचनेन नुप्रयकारमिदं श्लेषो नोचितः किंच अत एव त्वं हं सस्य यत्त्वमिति आख्याने एकस्मिन्नेव प्रयोगे
दस्य यत्त्वमस्य कत्वेन भाग्यं तदाद्यत्वेनेति च तन्नित्यत्वाप्रतिपक्षोक्तत्वाच्चादौ चेत्त्वप्रवृत्तस्य दाद्यत्वाभावाद्
वत्तरेतेषु इशहं स्येति किंच यत्त्वदृष्टत्वेन तस्य स्येत्यत्र विनिगमनाद्विरहः दाद्यो रित्यत्र टकारः को रौ नु स्यस्य प्रति
पक्षे भ्यस् भवमिति भ्यस् सभ्यम् इति छेदः नन्वशकारो न अवगापः शुष्मभ्यमिच्छा अत्रैः सर्वादेशा
द्योपि न भ्यमोऽन्ये काह रत्वादेव तन्मिदं हेरित्यशयनाह शकार इत्यादि संचेत्यादि यच्च ज्ञाप्येः कृतत्वाच्चा
अव्यभिचारे नोपादीयते अलानयनाननरक्तत्वाद्यद्यत्त्वत्वे तु छीविहवचनेन वात्र भ्यसं पंचम्यास्तु न उः सिसा
तच च्यात्रस्य तत्रैव गृह्यत उः सिभ्यसोः शतुः इति शकारः सर्वादेशायः उकार उच्चारणार्थः अत्र उः सिभ्यसः
अः श्रुतिनिच्छेदः अकारो नैतादृशेन योरपीति च्याख्यानात् शुष्मस्य युष्मदस्मदस्मन् इति सिद्ध्यति नवमम
उः सैति त्वनीया र्ववत् सामाकमिति साम् अय्युक्तमिति छेदः तेन शुष्मस्मद्भापरः सामैकैर्भवति अत्र योऽव्याकी
रो नैतादृशार्थः अत्राहुः नन्विति युष्माकमित्यादौ गौगत्वाच्चादाद्यत्वाभावादनवगात्त्वान्नत्वात् सुउभावाद्यक यत्त्वा
मर्क इति चेत्सत्यम् तच्चादिना सामिति द्वयं बोध्यं एकस्य नु सुदासहं स्वामिति द्वे नौ यस्य तु अयोमासु द्वे
सौमनेत अयसुट् सहितं ग्रामं केवलं अय्युक्तैर्भवति तयो अकार इत्यर्थो भवतीति अत्रैरमवधये गौरा
गत्वाच्चादाद्यत्वाभावादनवगात्त्वानु उभावादि कर्मर्थे गौगत्वात्सु उभावादि कर्मर्थे गौगत्वात् सुदा

नस्तिशब्दिवचनात् स्वप्राग्बलात्तरमुन्यत्वसत्यन्यस्मिन्निति विशेषरहितलक्ष्णमन्यवद्वन्ति
 त्वन्मदानां तु नायोनिकं मध्येऽप्यपवादाः पूर्वोन्विधौ न्यायनिमित्तम्यायात् योगवि
 विभागमागच्छादन्तरस्य निन्यायं वाधित्यात्मा इत्यस्यैव न निरुद्धः अन्यथा न्यामा
 मानादवित्येकं योगं मेवाकं विद्यन्ते निति योगविभागतन्त्रापिनेत्यासयेनाह विशेष्य
 र्भमित्यादिः विशेष्य पूर्वयस्मान्निविशेष्य पूर्वसंयोगे धनं संबोधनं पूर्व इति संबोधनं दित रत्सवा
 धनेतरत्वं न तत्पूर्वयस्य तद्द्वयमपि तित्वात्यक्ता इत्यर्थः चादिभि रिति लुप्त्यनुरोधाच्चादिपे
 चकस्यैव योगेनान्यस्येत्यर्थः साक्षाद्योगेऽप्यवयं निरुद्धः परस्परसम्बन्धत्वात् देष्टाः स्युर्व
 हरो हरिश्च मेस्वामी भक्त इत्यादि अत्रैकचित्त्वं येन हरिस्त्यभक्तेस्तेन वकारो रानाहुमपि भक्तः
 इति योज्यम् यदि तेनेत्यनेन भक्तं त्वं ज्ञा रोहेतु निरुपेतत्वात् सापेक्षविधानत्वं भवतादिमस्मिन्न
 वतन्वादेशेन स्यादिति नैत्रेति दीक्षिताः तथा हि सापेक्षत्वविधाने इन्वादेशात् नास्तीति नावद
 संगं आदेशो हि विधिः किंचिद्विधाययश्चादितरविधिश्चान्वादेशः ॥ न तु निरपेक्षत्वगर्भः
 अशङ्कार्थत्वात् शास्त्रेऽतथापरिभाषितत्वाच्च न च प्रयोगदर्शनादेव तथा कल्प्यते इति याच्यं

अथ तस्मै वा न वत्त्वं आदिशानां त्रयत्वं भित्तिवैधर्म्यं शङ्कते तत्कथं कृणोते मे इदं स्यादिति क्रमप्रसंगः स्याद्वि
 तीयास्त्विति स्य क्त्वा द्वितीयाभिहितं तृतीयोपादानं श्रुयमाणा विभक्त्या साहित्यलाभार्थं लुप्तायाः
 प्रत्ययलक्षणसहित्या संभवात् नैनेति युष्मत्पुञ्जावर्षातीत्यादौ न तृतीया तु सहयोगे अल्प
 स्वरत्वात्तद्यस्याः पूर्वनिपातः न दर्शयति चतुर्थ्याः त्वामामेति ॥ त्वामाश्रमा इति श्रुतेः तमयोरपवा
 दौघे आमेरु न गृहणा एकचचनान्नस्या नोदिशान् श्रीशइत्याद्यवतु कमेत्वा कुर्मरिगि द्वितीया
 त्यामेति ते मे दानपात्रत्वाच्चतुर्थ्यैकचचनत्तुभ्यमद्यामित्यस्य स्थाने स्वाभ्यादियोगे खट्वाति घट्ट
 कवचनेने मे मे वमनेत्यर्थः द्विवचनं दर्शयन्ति पालुवामपीति युवामायामित्यर्थः कर्मत्वाद् द्वितीया
 सुखमिति युवाभ्यामावाभ्यामित्यर्थे अन्वापदानपात्रत्वस्य तृतीया पतिरिति वानेयुवयोगवद्योरि
 त्यर्थः अत्रापि स्वाभ्यादि योगे खट्वा वृहवचनं दर्शयति सोव्यादौ न इति सहरिः वः युष्मन्ननेः
 अस्मात् अद्याद्रूप्यमित्यर्थः शिववः युष्मभ्यनः अस्मभ्य इत्यर्थः सोव्यान्नवः सनः वः युष्मा
 कं नः अस्माकमित्यर्थः हे त्वयोगे खट्वा अन्नन्वादिशरिति युष्मदस्मदोरिति सन्नेत्रे वेति अन्न
 दान् न तस्य व्यबस्थितत्वमात्रित्यविकल्पः नादाविति आदित्वे च सत्यन्यास्मिन् यस्मात्सर्व

सञ्चन्योन्वार्थे अगच्छयेत् अमनंतया ह्यसप्तवर्षदिने स्वसपरिदिने उच्चैः उच्चैः नीचैः सनीचैः स्वर
स्वर्गः अंतरमध्यं प्रातरः पृथग्धे पुनरभयसंयौतः पुन्ये अहोस्वितवितर्कः अंतरमध्यं अम्ल
भक्ष्याणां कृतं वारयोग्यं ईयात् अल्पे किल खलु वै निश्चये भव आभया अर्थयोः वाक्यः स्मर
त्वं यत्नमस्कारणोः शस्वतस्तत्त्वे असेवाधने अधिद्वेषे निखे भव आभया अर्थयोः वाक्यः स्मर
गांयो अ इमस्मिन् उक्तुः रवितर्कयोः अहं लुलु गानलोभेः एसंवाधने ए अत्राद्यौ
उभवेत्यर्थे उ अग्रीकोरे आद्यट् वद्यट् इति हविर्ज्ञानं सद्यः तन्नो अद्य अस्मिन् दिने अ
धुना इदानीं साग्रतः संप्रति अस्मिन् क्षणे सर्वेद्यः पूर्वस्मिन् दिने परेद्यः परदिने अन्येद्यः
अन्येस्मिन् दिने प्रप्रकर्षे परानिराकरणे संसम्यगर्थे अनुपप्रादर्थे अवस्थितिदानयोः
निरनिर्गतार्थे उरुदुःखे अभिभ्याभिसुखे विविशयार्थे आहुमानार्थे निनिधाने अति
अतिशये अधिअधिके अपिसंभावनाया प्रतिवीप्साया परिचर्जने उपसमीपे अत आह्वाया
अंतरमध्ये अविशकट्ये सुसजाया इति चादयः अथ स्वरादयः सनुतरिति अंतर्धने अर्थ
मिति सत्ये वियोगशी घृतामीष्यलाघवे क्षित्यन्ये पुगपादिनिबेककाले मनागिति ईद्वार

तदेवमुक्तं धनशासनं विधेयं धेहि किं नाशानि के तननातिथि मित्यादा सापेक्षत्वेऽपि यत्नोद्देशादशनात्
नङ्गभीकरयमितितुन विधिः कित्वनुयाहः अतस्तदुममिति न विरुद्धान्ते एवं स्थितेन त्वेन भक्त इति य
च्छ्रद्धा ध्याहारैः शोषयः किंतु तेन ज्ञायते इत्येव सम्यध प्रक्रान्ना यत्वा तु न यच्छ्रद्धोपेक्षति ते
नेति विच्यमानं पदं हरिरिति प्रथमान्न तत परस्य दशः ज्ञायते इत्यस्मात् एतः स इति प्रथमान्न म
म च ज्ञायते इति भिन्नवाक्यमिति भ्रमि तच्च म सदरि स्वाभावा यत इति तेनैत्रेणालोक संबंधान् चार
दि निर्माणः इति च अत्रादिर्यस्य सः चादिः आदिशब्दो व्यवस्थावाची प्राक्। रास्य इत्यन्यं तेनामुक्त
नामपि संग्रहः निश्चयेन पतत्यनेकं चार्थं युज्यते तद्योतकत्वा निपात्तं अन्तोदर्याः निपात्ताश्चा
यस्य गोश्रद्धा तव अस्ति तेन त्रयः अनेकार्था हि विज्ञेयाः सावस्ते यं हि दर्शने मिति केचित् निपा
तसंज्ञानुस्वरादीनां संधिनिषेधभावा र्थेति निष्कर्षः प्रणामपि तदंशगतं अस्ति मच्छे मकराभिधानं अ
व्यायं प्रगटयेत् सर्वाचार्यैरुदीरितं च पुनराहो वा विकल्पे ह स्फुटपादपुराणयोः हि निश्चये
अहह त्वेदे एव च व्यवधारणे एवं अंगीकारे नूनं निश्चये प्रयत्नं किं न्नाये चिना ज्ञेते अ
नेरेण वजनार्थं स्वरितकल्पाणार्थं अस्ति सत्ताया द्वाद्यानं के रात्रा मद्यामिष्या स्वसत्ये मिष्य

कारे प्रोयेति प्रतिबंधे हलमिति निषेधविवादापयोरिति शाकटाद्यनः शुभोत्पत्तिमिति अनारते
 पुनरर्थेवाः साकं सार्द्धं मित्येतौ सहास्ये नमस इति नेनो हि क इति वर्जने धिगिति निदाभत्ते
 याः अथेति मगलत्तारं भप्रसक्त्याधिकारप्रतिज्ञासमुच्चयः अत्रम शोधे अल्पे च आमित्य
 गकारे प्रनानिति गानो प्रसामिति समनार्थे प्रतानिति विस्तारे मादिति निषेधे मादिति निषेधा
 शक्यो चेत्यन्वाचय समाहारे नैरत्येगसमुच्चयविनियोगनृत्यया ग्यतावधारणा हतुः पादसुरगा
 पि वेति विकृत्या न विलुप्त्यपमानदरसमुच्चयः अहेति विनियोगे एवमिति क्रमसंज्ञयोः अपि प्रसु
 सपरमश्रवका रायापदेशनिप्रयोगीकारेयु नूनमिति विनियोगे निष्कर्षे च प्रस्वादितसर्वकल्पेणा
 नः पुराप नित्यसहार्थे खपि कृपदिति प्रसूयितक प्रशसासु क विदितं सर्वं प्रशसायाच न
 दिति शोकाया प्रतिषेध विचारसमुच्चये स्थित प्राकटायन चेति चेदं क प्रभाक ल्याथो यमाना
 सेपत्तियु कश्चिदिति उभयैः प्रसूच एतत्प नवत्त प्रमदगलुज्जं म्ययु नहेति प्रारंभे अहं हनति
 हयानुके पावाप्यारं भविष्यत्तु एतन्निप्रयोरपि साकमिति निषेधवर्जनयोः न किं नोपपद्ये च
 यावत्तावदित्येतौ साकल्या बोधमानावधारणायु ते इति विशेष्यवितर्कः कः दृशतीति चर्कः र इति दा
 नानारदयोः नमिति चकार तथाहि इति निदर्शने खल्विति निषेधवाक्यालकारजिज्ञासानुन

दृश्ये ईषदीत्यल्पे ज्योषामिति सुखमौनयोः तत्स्फीमिति मौने वहिस् इति वाह्ये अवस इति वाहि
 रेषे समया इति त्र्युतिकमध्ययोः निकथा इत्येनिके स्वयमित्यात्मनेत्यर्थे त्रयेति व्यर्थे जीनि
 तिनित्ये धेयदर्थे विच्छेदेषु नून्यतद्विरुद्धतज्ञावेयु अपि हेतव्येति निमित्ताद्ये ईद्वेति गेहेति प्राका
 ष्ये अद्वा इति स्फुटानधारणयोः तत्प्रातिशययोरित्येक सामीत्येन दृष्टुं युग्येति तयोः सनेति नि
 नित्ये उपधेति भेदे सनादिति सनादित्यपि तिरस इत्यद्वा नित्यमगर्थे च अतरेति मध्यविनाय
 यो ज्योगेति कालभयत्वप्रमयोः शीघ्राद्ये सप्रत्यर्थेपि कभिति वारि मूर्द्धनि तासु विबुधा
 भिति दुःस्वापसंसे सहसा आकास्मिका विमयेयाः नानेत्यनेक विनाययोः स्वस्तीति मंगला
 पुरायणी हेममंगलप्रत्यभिवादेषु स्यादिति देवहविर्दाने स्वधेति पिष्टदाने अलमिति भूषणा
 र्थपद्याचारानियेधेषु अन्यदिति प्रन्यासे अस्तीति सत्राया उपानु उपप्रकाशोच्चारणार्ह
 स्ययोः क्षमेति क्षांतो विहाय सति विहर्षे देवेति रात्रौ मृद्येति वितथे मुधेति यथायं निष्क
 लेच पुरेति चिरातीत भवि दासन्तेषु मियो इति रहः सहायं यो विरक्तो न्यायं योरपि प्रायस् इति
 गङ्गुल्ये सुहृत् इति पुनरथ प्रवारकमिति समकाले र्थे ऊह्येपि प्रवाहि केति पाठान्नर आये हलमिवेला

३ सत्यमिति प्रवृत्तिर्निष्ठसत्येषु अतस्त्विति सत्यार्थे नोचेन्न चेदिति निश्चये ॥ ३ ॥

स्वित्तिप्रवृत्तौ सत्यमिति सर्वतोभावे किमित्यनर्थके पादपरलोचन्यामिति प्रतिपत्तनावध्या
रगाद्योः हिमिति सौभवेन वा मिति सुवा मित्यर्थे किमिति अतिशये अकमिति शेषे अत्र नु क मिति
तिवित्तकं नहि क मिति निषेधे आनु इति कटचिदर्थे कथमिति प्रकारप्रसंगे कुत इति प्रश्नविज्ञवयोक्तु
अतिदेशप्रश्ने अनुवृत्तेति उपसर्गप्रतिपत्तौ अनुवृत्तत्वेन प्रत्येकं हाहं हे एतन्नर्थोपयोगभा
वो संवदिति अन्नाकुर्यो अत्राभिसुख्ययि च इति पादपरलोचन्यामिति लाम्ब्येष्टु दिव्या इति
आनेने सच्चान्नदर्शनप्राप्तिराम्येष्ट्येत्येके पश्चित्समगच्छे सहेतिसादुमित्यर्थः अन्नु
यमिति आनुपूर्वे अंगेति संवाधने इव स्यात् इति न हि तन्मर्थे अत्र २ इति नीचे संवाधने च
दुचादु प्रियवाक्ये नुमित्यनिच्छाभयभर्त्सकोपेषु सुखमिति प्रशंसाया पुरस् इत्येते पूर्वदे
शपूर्वकालयोम्य आस्यिति त्रिप्रे नहीति विशेषे रहस इत्येकाने एवामर्थानां निपातयो
तकाननुवाचका पदान्तेरेवमाप्रयोगात् किंच वाचकं न घटस्य समुच्चय इति बत घटस्य च इत्यपि
स्यात् अपि च शोभनसमुच्चय इति यत्त शोभनच इत्यपि स्यात् शोभनकत्वेन स्य पदार्थे देशत्वान्नमत्रवि

येषु निष्कम निष्कय विद्याहेतु येषु किलेति चार्त्तारुच्य कर संभाव्य हेतु निरस्कारालीकेषु
 तथेति शाहृष्ये समुच्चयाभ्युपगमयोरपि अस्मेति ज्वलीके पादसुरासु अस्मीत्यहमित्यर्थे
 आडि ति ईयर्थो भि विधि मर्यादा क्रियायोगि उदिति अर्थो उज्ज इति संतर्क संबोधन सुरा
 सु आदह इति हिंसायक मकुत्सनेषु आतर्किते कुत्सन विनाशयोः प्रतिगृहीतीति साक टाय
 नः वेलाया भित्तिकले परिमारेण च मत्रा भिन्न्यल्प परिमारेण यथेति योग्यता वीप्सा यदाप्यनिति
 तन्निशाहृष्येषु किमिति पृच्छा जुगुप्सया इव दर्शयति प्राययोरपि यमिति यद्यर्थे दाहा इति विस्म
 यविद्यादेशोक्तुस्मान्निषु हेतुति विनियोगत्रमयादृशरोगेषु हेतुप्याद पाद एते संबोधनाद्याः
 अहो इति विकल्पे च दर्शयति नन्वेति प्रश्नाधारणानुज्ञेत्ता मन्त्रेषु मन्य इतीवर्तके नहीत्यभावे उता
 विकल्प आसीत् इति न्ययः वाक्यालकारोऽनुज्ञेति प्रश्नानुज्ञावसरेषु इति हेतुप्रकार एव दर्शयति
 माप्रेता वाक्यालकारेषु उमिन्याभ्यादानाभ्युपगमसमाधुर्बेषु फडिति विष्णु निराकृतौ यदिप
 दान्तेर हो इति संबोधने इहीति तिङन्तप्रतिचूयकंगछेत्यर्थे अहेत्यत्रेत्यर्थे नदिति हेतौ अहो

शेषरागान्वयः अथ कथं घटश्चेत्यादौ समुच्चयादिवोध इति चेत्सत्यं घटपदमलक्षणादौ समुच्चितं
 घटवोधसंभवात् विजयत इत्यादौ विशिष्टजनयोर्भातोरिवेति द्विक तत्रादिर्विभक्त्युपपद्यति आदिशब्दः
 प्रकाराच्चः गगाभावात् विभक्तिनामर्थोऽभिधेयस्मिन्न तत्रादिनिपात्यते तत्रेति अत्र अथत्यय
 छेदने च निपात्यते सत इत्यत्र तत्प्रत्यय छेदत्वच यद्गत इति ईकारलोपः तेन प्रकारेणात येन तस्मिन्
 कालेनेति कालप्रकारयोर्विभक्त्युपपत्त्याभावोपि सद्गगादयः प्रादेत्येतस्मिन् स्य सदाते यतिर
 कालप्रकारयोरुपलक्षणं सद्यर्थादिति अत्राप्पादशब्द प्रकारे पूर्वदशकालादिविशिष्टविशि
 ष्टविभक्त्यर्थो गृहीत इह तु कालविशिष्ट एव विभक्त्युपपद्यते अद्येति अस्मिन् हनीत्यर्थः इह
 मः अद्य प्रत्ययश्च पुरुरस्तादिति पूर्वस्मिन्देशे पूर्वस्मादेशान्न पूर्वोवादेशः इत्यर्थः उपरि ऊर्द्धमि
 त्यर्थं प्रादिरूपसंग्रहीत प्रत्यादयस्य सप्तादिरिति तद्गुणसंविज्ञानवद्बुद्धिः नन्वतद्गुणसंविज्ञानवद्बुद्धी
 हि प्रकृत्येति लिगात् अन्यायाप्रइत्यस्य धातोप्राक् पाठानस्यान्त उपसर्गोपेक्ष्यते उच्चार्योक्तक्रिया
 वाचकस्य तु पूर्णः स्वर्गः लृप्तिगद्यञ्छब्दसंज्ञायाश्चक्रियायोगे इति लभ्यते तनुक्तं यत्तन्किं पापुक्ता
 प्रादयस्सप्रत्येवापसर्गसंज्ञेति यस्य धातोर्वाच्यप्राक्क्रियायात्तया पुक्तास्तथातीति उपसर्गः

तेन तदादावपि न हीनतर इत्यत्र न प्रत्ययः प्रत्ययस्येव गृह्यमाणमिति परिभाषा बलान्न ह स्वत्वम् हे
चिदीयेनित्यं ह्रस्वः आस्तीति नराक प्रत्यये समानस्य ह्रस्वः व्याप्यका कालिका-अमुका-दाइका
इति कृते केन कल्याणार्णवमीकः व्याप्यका बहुविद्याकः एवमेतर्थाभावावकाशेन
चेह-नान्नः परस्य स्त्रियाविहितस्य स्वरस्य ह्रस्वावास्यात् स्त्रीलिङ्गः पर-अच् स्त्रीलिङ्गलक्ष्यानुना
राव नारादिके मेव गृह्यते इत्यादि ह्रस्वावास्यात् स्त्रीलिङ्गः पर-अच् स्त्रीलिङ्गलक्ष्यानुना
दिके स्यादिति सिद्धेन यस्येलाप इति इच्च अच् न्ययनस्य स्वरोयकारश्च तस्मिन् स्येव प्रकर
रगात् अदे अता इति लिगाभ्याद्यादिकृत्स्वरोत् अन्त्यादिलिगाच्च यकारस्य वगारुणा
अत एव नदीधारेव यलोप इति नुनस्तु त्रितं तन्नादिना यकारलोपाद्यं तेन गार्गीति धेयका
निन इत्यादिति हे ज्ञात्वा अयरादीधयो रपि इष्यन् इति ईषिपरे अन्तोऽकारस्य लाय इत्य
र्थः एतन्मूलतु नीवेत्यत्र वा इत्यस्य व्यविस्थितत्वा अयरा कृत् इति युचट उच्चाच्चेते इ
ते इतो यस्य सुकृत् सम्मात विदेतादि दत्तादुचट्नाह दत्ताच्च इनाम्नः स्त्रियामीवित्यर्थः अस्ती
ति वरणाशील ति किं गृह्यन्तो धातोः याकोकणा इति व्याकृत्य यः युगा इति गृह्यः कुरुकुच

शतेश्चाष्टद्वयस्य त्रिषां द्वयभावात् अधिकतस्य नान्दो विशेषगान्नदन्तविधिः क्तित्रां इति प्र-
 कृतिविशेषगमित्यभिप्रेत्याहः क्तित्रयो वर्तमानादिति अत्रादुञ्चति इप्रवाधनार्थमिदं अत्रादौ
 जाति लक्षणं इप्र शास्त्रं बालेति वयसि प्रथमे इतीप्र शास्त्रं पुयोगेपीति यदित्येष्टादयः प्रथमजाता दो-
 वर्तनः न दादन्तेत्यदौ बापु यदाज्ययस्य स्त्रीति पुंयोगे विवक्ष्यते तदा पित्रा प्रभवतीति सूचयितुम-
 विशब्दः एतद्दीजं नञ्चनः क्तित्रायामाविति सूत्रस्यैष विपरीतनिर्देशाद्विकल्पद्विक्लामः काप्यत इति
 कापि इञ्चन इति छेदः कसहितञ्चापु तस्मिन् कस्यत्यय एचगृह्यते आपासहच व्याति तेन प्राकृती-
 ति शक्येत्यजन अतः इकारपीति वक्तव्ये विपरीतनिर्देशादन्यदपि भवति तेन क्वचित्ययस्यैकपि न क्व-
 सिप्रत्यस्यैपि भवति नरानुकायति नरि कामात्मिकेत्यत्र एवं स्थिते साहचर्येन प्रावन्नानियमक इत्युक्ति-
 गौरवगुणत्वाजुपेक्षिता क्तित्रायामित्यत्रानुवर्तते क्तित्रावर्तमानस्य नाम्नो अत इर्भवति इति व्याख्येयं
 तेभ्यकारकुमाप्रानिकारका इत्यत्रेनेत्वं अतः किमाह का दित्येकति एतद्दीजं नञ्चमेव क्वचित् इति
 अत्रापि विपरीतनिर्देशाण्यमूलं न स्वीयति हस्तत्वाच्चा इति छेदः क्तित्रायामित्यनुवर्तते क्तित्राया-
 वर्तमानानाम्नः परस्याकारस्य हस्तत्वाच्चा इकारश्च बाभवीतीत्यर्थः वस्यस्य विवस्थितत्वाध्ययनं तेन

नीतिविग्रहे चरणाविग्रहेऽपि विटप्रत्ययः गोरात्वेतुतेषु बहुवचकाय हकुरु चरा विदुषीति उहन्ना
नृदंताहुंगोरात्वेपि प्रियविदुषी प्रियपचेनी गोरासुखस्यानित्यत्वात् धृतिनोदत्तु धातोश्च
त्रिष्कार्यतुष्टुञ्चतेरेव इति नियमेन प्राप्तिर्विदुषी मन्त्रोक्तमिति एतन्मूलं तु ग्रावतः स्त्रिया मिति
संज्ञे विपरीतनिर्देश एव एवमुक्तत्रापि न ह्येदरिति न दृष्ट्यादियस्य सनर्तद्विर्गयाः तस्मान्नर्तद्वि
नर्तद्विर्गया यद्यपि नित्यत्वात् स्यापि इहादिति एव बोध्याः स्वरार्थं नृइहानुययुक्ते मव
वेदिकानामप्यतिपाद्यत्वात् अत इत्यहन्नयथासंभवं विशेषाणीयं अखीत्यादिमसिञ्चत य
दितु यत्पादित्वमेवातदनुवृत्तविशेषरात्वेन संकेतः नर्तमन्तुतीकुर्वती च नर्तने हि त्यत्रातिप्रसंग
वारणाय त्व इत्यनुवृत्तिश्चावश्यमभ्युपेया एकदेशविह्वतन्यायेन नर्तशब्दात्त्रापि एवं वराकमि
ष्टंतीकुर्वती अवराकीर्तवराक इत्यर्थापेक्षया अनुवृत्तेस्तत्रापि सद्धानि कुमारीति प्रथमवैयाची पृष्ट
पञ्चमत्वं नृत्वं प्रयुक्तः हृद्वक् कुमारीति गोराः प्रयोगः नरुणीशीलात्पि सुख्यायि अस्पर्धितस्पर्धेवा
नीक इति वङ्गोरात्वेपि संभवात् इन्द्रोदरानीष्ट इति अत्र प्रयोगे चेत्यतः प्रयोग इत्यनुवृत्तव्ये त
दीर्घश्चरणात्तु क्वचिद्विज्ञेति यस्य लोप इति ज्ञापनार्थः अन्यथा अत्र नीयि लोपे एव न स्यात् अ

पिमुग्रहाज्जातिरिति लक्षणात्तरं अक्षराद्युक्तं एकस्मिन्पि रासंस्फुटं कृत्वा रमाख्याना अयं गौरिति इय
 दिष्टा पियं शङ्करे सुनिष्ठा चानिश्चयेत शक्येत्यर्थः अप्राप्रप्राणा चेदं ननु पूर्व लक्षणा संकेतक
 नेन तदोद्देशात् नित्यं देवदेहादौ तु उपदेष्टाभावान्न लक्षणा समन्वयः यस्मिन्नेति गेयु अप्राचा यथा जा
 तिवाचित्वमुपदिशति तेनैव भवतीत्यर्थः गेयं च चरणोः सहेति गेयं शोभनापत्यमुच्यते चुराणाया
 येन शास्त्राध्यायिन उच्यते तेनापत्यपत्ययान्नः शास्त्राध्यायि च विचित्रा ज्ञातिवाचक इत्यर्थः कुक्कु
 टमयरीति प्रथमस्य दाहुरागमत्र स्मार्णां ब्रह्मलीति द्वितीयस्य गार्गी चैव स्त्री यी विवृती यस्य
 कर्तृचरकीर्ति चतुर्थस्य गव्येत्यादि तेषां क्रस्यानिवृत्त्यादिति भावः हसतद्विनेत्यादि पतद्भुजित
 यस्य लोप इति स्त्रजव्याख्या वसुं एवोक्तं जान पदो न्यातिपु योगे तत्र चक्षुरस्य अवस्थितत्वा अपरागीद
 ति भावः आवयन इति द्रोष्यते निति द्रिप्यते ध्यानं यस्मिन् न तस्मिन् गौरा न्यायादिति कं नानु अन्त
 विमया मिति असंस्कृताया मिन्यर्थः आगेति पक्षेत्यर्थः अयोचिकार इति फाल इत्यर्थः कु प्रा
 दुम्बर संकवः चक्रवर्तिरिति पतद्भुजमुचकार एव सुरापीति नान्नः कृतैर्नियुज्यते प्रागेव समा
 स्तः सिवनेन समासेन सुसपीतो दैकमेव स्वर्गादिति स्वर्गस्वागमित्युक्तेः सुमुखवा शाला इत्या
 दावतिष्यादिः सुमुखस्य शालावयवत्वात् दीर्घकेशीर यथा इव वा व्याप्तिश्च केशान्मद्व्याग

देवयज्ञपुत्रात्त्वजानेन भवेद्विददाकारनुकृतिः आध्यायीति स्वासिनीविषयप्रपावेत्यर्थः पुंयोगे च
 ति पुंसां पुंसावायोगः सम्बन्धः पुंयागः तस्मिन्पुंयोगे भावे सप्रसप्रमीयं पुंयोसतीत्यर्थः गगागीर
 ति गगाकस्य स्त्रीत्यर्थः स्त्रियां ह्रस्वसाहचर्यात् तस्य यइति सम्बन्धात् तद्धितस्त्वभेदविवक्षातीनं
 यद्धिभेदविवक्षानात् दागाया कीत्यपि भवत्येव पुंयागश्च न दापत्य रूपपवर्कितुजन्यजनकभावबलद
 तोप्येतेन के कपीत्यापि घालकाच्चाच्चेति चकारस्य व्यस्थितत्वादित्यर्थः स्त्रीति स्तूयागस्तू
 योरीयेइति चेति यस्य लोपः जातेरयोपधादिति नक्षत्रागमुच्यते आह्वतिग्रहणाजानितिलिगानां
 च सर्वभाक् संसृदाख्यातनिर्गच्छागोत्रचचरणे सह १ अस्यायः आह्वतिग्रहणाजानिः आह्वतिः
 संस्थाने ग्रहणायस्याः सा आह्वतिग्रहणा अवयवसंनिवेशविशेषयोगेति ग्रहणाजानिः अनेन गेतादिजा
 दिजातिर्लक्षित्वा ज्ञास्मरगात्वादिजातिस्तु ब्राह्मणाद्वा द्वियादीनां संस्थानस्य प्रादृशत्वात् अतो ज्ञा
 दराणां नक्षत्रलिगानां चेत्यादि सर्वाणि लिङ्गानि न भजतीति अयमर्थो विवक्षितः सर्वशब्दस्य लि
 गापेक्षत्वेऽपि भजो विरूप्यत्यर्थः समासश्च बोधकत्वात् लिङ्गानामिति कर्मणीं च यथासुबोलीं
 न भजति इत्यर्थः संसृदिति असर्वो लिङ्गत्वे सत्यकस्याप्येकैकयनान्न व्यक्त्यनेनैकयने विना

[illegible]

धिकाः पंचाविंशत्याह्निगत्रयेषु दाहुराणं बोधं. माधवस्तनदादिगोक्रुडनि मज्जन इति धात्वुमाह-
क्रोडः धञ्-क्रोडाश्च भूनामुरभ्यावतायस्वभावो विशेषविधाय-क्रोडादिषु अचित्तेष्वपाठान् भु-
जान्तरमाजबचनस्य क्रोडाशब्दस्य बहुव्रीहौ स्वांगलक्षणं ईष्विकल्पो भवत्येव-कल्याणक्रोडीकल्या-
ण क्रोडा-मसूरीति क्रोडादिराकृतिगयाः प्रागनुद्देशात्-वैगुण्यादिति बाडोः गुणात् इति छेदः उरिति
तुन-उोषत्पय इति व्याख्यानं-काधियाः प्रागनुद्देशात्-संतोषिकार्थः कायेराभाव्यमिति उेरि-
त्यपि उवर्गातेत्यवग्रहं रागान्त्वोकारान्न गुणास्य तदभावाच्चे-कनस्यापि उमात्रस्य गुणास्याभावात्
गुणाशब्दोपिनहस्वरूपपरः तस्यानुदेत्वान्न गुणमात्रवच्चिपरोपिनः तस्य स्त्रियामप्रज्ञेः गुणोऽनु-
क्तादयः प्रसीतिवचनान्न गुणान्नतगानु-उपेत्यनुज्जहात्यन्यत्त इच्छाद्वयान्तरस्यपि वाचकः स-
र्वविंगानां ह्यभावेन्यगुणाः स्मृतः इति १ स्वरसंयोगेत्सादृशाशब्दादेतन्स्वरुः पतिस्वरा-गत्या-तत्र
प्राणिगुहयोगात्कराभाधायित्वा गुणवन्नै एवमन्वादेविति मनरोदिर्यस्य स मन्वादिः आदिप्राह-
प्रकारेतेन ह्यव्याकष्यामि कुस्मितकृतं वाटस्तीताः पूतक्रनायीति सूतक्रं यन्न स पूतक्रतुल-
स्यस्तीत्यर्थः ह्यव्याकष्यामीति वर्धति कामानिति द्वयः नास्य पधात्कः आकष्यातिषाद्यानिति

अथाकंषिः अन्तर्भवितज्यंतः इव खिव इति इः यत्वागमजमनित्यभित्तन्त्र-खित्वाभावादिप्रत्ययेनुमोप्रा
 प्रेरागमत्वेनानित्यत्वाप्रयगास्पृश्यत्वात् द्वयस्यासावाकपि अत्र दृष्टाकपि स्तस्य स्त्रीत्यर्थः ह्रवि
 स्स दृष्टाकपी-द्वयकपायी अगोप्योः पुंयोगेकं-पूनाकतयोययासापूतक्रनुरेव-पक्ष्यादृष्टइति-
 नत्वेभिषात्येते ईषतुनान्नत्वादेष-कृचिंचेदिति पुंयोगेचेत्यतश्चकारानुवृत्तेरिति भावः उत ऊरिति अत्र
 आहुः ऊरित्यनुवृत्तमाने उत इकिमर्थेन वाच्यं उदगन्नान्माभूदिति-बधुरित्यादौ सति असति विशेषाः
 भावादतस्तनुं हन्नातत्सवहस्यचागुराशहस्याप्यानुवृत्तिः स्यादिति-कुमलितस्तुम्भिति-माधवस्त
 न्म-खलंयं-यबल्यं-इत्यत्र विशेषस्तत्तान् असत्पमित्यस्मिन् द्योवतिसन्निह उवमिति तस्य च
 मशसोरस्येति बाधकमिति अत्रैतदमवधेयं-मनुष्यजातिवाचिनः उदन्नादुप्रत्ययविधधनेन र
 लषादिशब्दानां क्रियात्वाच्चकत्वेन जातिवाचिन्नाभावादिवाप्राप्तैविशेषस्य सासम्भवात् अथात्र न तु व्य
 जातिर्न वचाच्चेति वाच्येन-ऊत इति स्तुत्रविवरणा-उदन्नान्मनुष्यजानिवाचिन इति दीप्तिरिति
 सर्वैककत्वात् स्वसुरस्यत्यादिपतन्मूलं तु दीपं करणमेव-अन्यथा उदन्नात् मवर्गादी प्रणापिसिद्धेः

उकरं गव्यं स्यात् पुंयोगलक्षणेऽपि प्राप्ते उः तत्संयोगे च विधीयमानो लोपः सन्निहितत्वात् सस्येवा
बाकारस्य नन्वाहः उपमानवाचि पूर्वपदादिति धात्रीकाराभ्यां करभोपमो हारित्यत्र तु नः करभशब्दस्योपमा
मानवाचित्वे पूर्वपदत्वाभावात् शफोरित्यादि शोफारवुरोताविवसस्त्रिष्टत्वात् उपचारः यद्यपि शफक्ती
वेखुरः पुमानित्यमरस्तथापि शफशब्दस्य उपत्यमपि बहुसंमनस्यः गणादीनां न्त्वे विटपि नामपि
इति हेमचंद्रकोशात् नृनरयो रिति ईषः नृशब्दमित्रगा इविति अनेन नरशब्दो नृजाति लक्षणा एव
ननु नरशब्दे न्याकारस्य छी निर्दिष्टत्वाद् द्विरुक्त इति वाच्यं न चान्यद्ब्रह्मि विफललोपो यथा धत्वात् तत्तद्ब्र
ह्मैव उच्यते नरस्य अः नरः हलोर्दत्त्वाद् हलोपः न च नरश्च न्नरौ तयो रित्यर्थः प्रत्ययसामर्थ्याच्चिना
त्याकारो गृह्यते यन्मस्ति रिति वसारत्न इत्यनुरस इत्यनुवृत्तेरस्यादावपि रसेन लोपः यद्वा तद इति दि
त्वा युवनशब्दस्य तदिति आदेशो भवति इत्यप्रत्ययः स्त्रिया मिथ्यार्थावाच्यः युवतीति यातः शान्तता
दीपिवो धमः श्रीविद्यानगरस्थायि लोके शकारशर्मणा ॥ अगात्कुतायां स्त्री प्रत्यय विचारणां ॥
अथ विभक्त्यर्थो विरूप्यते ॥ ॥ ॥ स्त्रिगार्थप्रथमेति ॥ ॥ स्त्रिगंच प्रथमं लिङ्गोर्थः

तस्मिन्लिङ्गोऽलिङ्गः अर्थेचप्रथमेत्यर्थः कस्यार्थ इत्याद्यायां यस्मात्स्यादिद्विधस्तस्यार्थः स्यादयमत्र
नोद्गोर्ध्वेति अत्रोक्तानामर्थ इति लब्धमेव नामार्थमाह नित्योऽयं स्थितिक इति नित्यता उपस्थि
तियस्य सः यस्मान्नान्नः योऽर्थो नित्यमेव न भवति सतस्यार्थः नित्यत एव भवति न भवति सतस्यार्थः
भान्न नामार्थस्य द्विविधत्वं दर्शयति अलिङ्गा इत्यविविधत्वं दर्शयति अलिङ्गस्यार्थः प्रथम उदाहरणमवधारय
चिन्तये उदाहरणं क्लृप्त इत्यादि यद्यपि नील इत्यवयवोऽयं यमनित्यत लिङ्गस्य अपि वास्तुद्वेभ्यो गवति
नित्यत पुल्लिङ्गेऽप्येति भावः कस्मादलिङ्गमेव नामार्थस्य नित्यमेव भवति तदा दोषोऽलिङ्गनामायः
व्यतिरेके साक्षीति लिङ्गमा अधिकं प्रथममभिधानम् कारक संबंध्यास्तु नाम्नो नित्यत भान्नभावात्
नतया राधिक्यं प्रथमा यदि त्वयं शब्दोऽत्र विधय परः इति स्तुष्टा किं लक्षणा च गोणी तु लक्षणत मत्ता
पृथग्वास्तु जातिव्याक्तिं त्रिकं च नामार्थ इत्याश्रयेत न दास्ति इत्यपि मारुत त्वत्पाणां विचित्रत्वेऽपि न
इति नित्यमाश्रयत्वात् शक्यं लक्षणं गच्छेत् पुल्लिङ्गकृत् लिङ्ग नपुं कुं लिङ्गं च लक्ष्यमिति चेच्चित्रं शब्दोऽप्ये
प्येति नित्यस्य पुल्लिङ्गस्य वाच्यतेति नित्यमस्य त्यागात् लिङ्गत्वेन च लिङ्गस्य वाच्यता श्रुत्यगमात्
स्वरीत्यादि परिमाणवच्चि नामार्थ इत्यवयवमेव भवति यत्क इत्यादि सख्याया स्तु नाम्नो वाभिधा

यकप्रथमनेति चेत् सतपम् न के बला प्रकृतिः प्रयोक्तव्येति नियमात् अनुनचितार्थकप्रयोगोपेत्या
अनुवात्कप्रयोगस्यैव न्याय्यत्वात् ननु कस्मै इत्यादास्तीत्यध्याहारो न्यायोक्तप्रथमेत्यनेनैव सिद्धे
किमेतन्नेति चेत् सतपम् अथ्याहारो गौरवात् अनुक्ताद्यनपीत इत्यादि सवित्तयगावाक्ये ध्याहारस्याभा
वप्रकृत्वाच्च ननु तस्मात् सिद्धो जसितस्तेनैव विभक्तिविधानात् किं कारकप्रकरणेनेति चेत् स
त्ये सिद्धस्यारंभो नियमो नियमायैवैवकारः सच द्विविधो विभक्तिनियमार्थे नियमश्च अ
द्य न मायैव प्रथमाकायैव द्वितीयाकाराण्यवन्ती या इत्यादी अनुपपत्त्यव्ययभ्यान् प्राप्तिः ॥
हितीयेतनामार्थप्रथमैव कार्यद्वितीयेव करणो नतीयेव त्पारिः अनुपपत्त्येव त्पारिः अनु
मत्रणे चेति आमेत्रागामिभिरुवीकरणा अनुकुलकरणा मिति यावत् आमज्यते प्रसन्नः किं
यते अनेनेति साधने पुट इह संबोधनं प्रकृत्यर्थं प्रीतिविशेष्यं क्रियाप्रतिविशेष्यं मिति सिद्धांतः
संबोधनपटयच्च तं क्रियाविध्या इत्युक्तेत्वात् एवं चेदेवमाणा हीति वाक्यस्य हेत्वसंबंधि संबोध
नविशेष्यकमत्कर्मकसुणामित्यर्थः भोत्समणेत्स इत्यादि योग्यता वलात् भवतायः स्या
निनः आदिष्यते इति प्रथमा द्रष्टाः कार्य इत्यादि शिष्यते इति द्रष्टाः कर्मणि शिष्यते इति

-ज्ञायाः प्रथमायाः शुद्ध्याः यद्विभक्तयः श्रेयाः द्वितीयाद्या इति यावत्. कर्थादयो र्थाः अथ यद्विधाः चेत्
 तर्हि यत्स्वेवायं याक्रमं प्राहृतिः तत्र प्रथममिदं हि यन्माह. काव्ये इति. क्रियते कर्त्रा स्वक्रीययानि
 व्याच्यते तत्साधं फलतत्साधे च उभयमुद्दिष्टकर्म प्रवर्तते. यथा स्वव्यापारेण यागं स्वर्गं च साधयति
 तदा त्वयच द्वितीया तत्संबंधात्. द्वितीया वाच्यत्वात् अथ एव न तु फलतस्य धातुना एव लाभात् अथ
 मन्यन्तम्यस्य च शृङ्गार्थत्वात्. वाच्यानां बहुदकत्वात् अथति. अत एव न अथत्ववाच्यं. अथ अथत्वस्य
 वाच्यतां बहुदकत्वगौरवात् तच्च कर्म हि विधं. इति तमनीप्सितं च. तत्रेति तत्र विधं. निर्वृत्त्यै.
 विकार्ये प्राप्य च. अनीप्सितं नुचतुर्विधं. औदासिन्नेन प्राप्य देव्यसंज्ञा तैरनाख्यातं अन्यसुवकं चे
 ति तत्र निर्वृत्त्यै प्राप्य. सर्वमनुयन्तमवात्पद्या तसंबन्धेन प्राप्य अभवति नत विकार्ये नुद्विविधं प्रकृत्युक्ते
 संभूते गुराण तैरन्यज्ञा च. कटकरेति इत्यादि. कटं सर्वमसन्नमुत्पादयतीत्यर्थः. इत्येवमप्यतीति प्राप्य
 चासुय इति. प्रशस्तं चतुरस्यास्तीति ज्ञातुयः. प्रशसायामन्वष्टीयोऽगा. राज्यं प्राप्ति संस्कार ए
 यगीति इति संस्कार्यं कर्त. सोमं सुनोति गुराण रात्यज्ञा विकार्यं. अन्य दपुदाहृतं. प्रकृत्यु
 क्तुदसंभूतं विकार्यं यथा. प्रकृतेः प्रकृतिभूतस्यात्मनः उच्छेदसंभूतं न दद्यात्. काव्य भस्मकरोति.
 औदासीन्यं बुद्धरां स्पृशति. दृष्टान्तरविषयं भुङ्क्ते. संज्ञा तैरनाख्यातयेथा. गादो गिषयः. अन्य

पूर्वकं वृणुमभिर्बुधने अह्वानीयंति. इस्मिन्नानीमित्तयोः शब्दो धस्त्वकत्रयव. इस्मितत्वादे
स्त्वभानाभावात् न यथाहि. कदं करोति कस्तु. क इत्यस्य कट निष्कोट्यन्यनुकूलपंका. के. के. भिन्ना
अथ को बन्धमात्रो व्यापारः विद्ये भुक्ते इत्यत्र गत्वा दधो देशसंयोग स्यानुकूल एकाग्रयको व्या
पारः इत्यादिनीमित्तानीमित्तयोः शब्दो धस्त्वकत्रयव. इस्मितत्वादे
देवसिद्धकर्मसंज्ञाविधायकानि नान्यत्र सूत्राणि न कृतानि कर्मणि द्वितीयस्य स्य फले निवृत्तिना
अये सखव द्वितीयाः सिद्धत्वात् असत्कार्यत्वादेतु निर्वर्णस्य कर्मकारकत्वाऽपि. न स्यात्सिद्धादे
व फलाश्रयत्वात्तुपत्तः क्रियाजनकत्वाभावात् कारकत्वात्तुपपन्नैव. क्रियाकुर्वद्भिकारक
मिति सिद्धात्तात् ॥ इति द्वितीया ॥ कल्ल करणोच्यते ॥ किं यां करोति इति कर्त्ता. धातुपान्नव्या
पाराश्रयः यदायद्वादयो व्यापारा धातुना दीयते तदात्मकज्ञो. कायानि पचति आविर्लङ्घनेः
सम्यग्जलेनीत्यर्थः अग्निः पचति सम्यक्कापयति इत्यर्थः स्वर्गो लीषति स्वस्मिन्समो व
शयतीति त्वर्थः सत्रव्यापारस्पृधानुने कलाभास अयमात्रे तनीय व्यापारोच्य. अन्नन्यलभ्यस्य श
ब्दार्थत्वात् सचोत्रविधः स्वतंत्रः प्रयोजकः कर्मकर्त्ता चेति. तद्यथा. मया हरिः मेव ते कथ्यते तह
। रिरागमयति कुरु संगो कुरु लेमद भिन्ना अथ का हरि कर्मक सेवनानुके लाया पार. हयं भिन्ना

अथ क उत्यादनानुकोलोव्यापारः गोलुकर्मकगमनानुकोलकस्माअव्यापारानुकोलोव्यापार
 इति शास्त्रबोधः क्रियोसाध्येनेनेति साधनं क्रियासिद्ध्युपकारकं न द्वेवव्यापारवत्करकेक
 रणोऽप्यबलेवेन क्रियोत्पादकबलत्रनतीया तस्याऽप्राअयोव्यापारश्च पृथक् पृथक्वाच्यो
 भिन्नसंयोगादि एक रासाअथकोव्यापारस्मत्परितोयः प्रारक्तः इति नतीया ॥ दानपात्रबल
 संयोगभूतनादि स्नात्साध्यायः प्राणवियोगस्नो अयोरावणः इत्यर्थः इति नतीया ॥ दानपात्रबल
 यीति वीयते इति दानकर्मणि गयुद दानस्य पात्रयोगमित्यर्थः योग्यभाजनयोः पात्रमित्यमरः बुदविदे
 गोदनाति वेदविदुः श्रयक गनिष्ठार्थः सत्त्व्यागस्तदनुकूल एकाअथकोवर्जमानोव्यापार इत्यर्थः नचा
 चसत्त्वनिवृत्तिः परस्वत्वायादानं खडकोपाध्यायस्तमेतपटाददानीत्योदेतु उद्दृष्टपत्वाच्चतुमी
 ओत्रियायकन्यादेदानीत्यत्रनु आत्मत्वात्मीयत्वायोरत्यागपि परगोत्रत्वेभिज्ञातित्वेयवत्यागादिति
 सद्वाः परस्वत्वरूपस्य दानस्य वसत्वात् स्वस्य भविः सत्त्व स्वश्रद्धस्यायं वस्तुयय आत्मीय इति
 धनद्वेषवृत्तः यत्यशने इति यस्तुद्देश्यके प्रायनानुकोल एका अथकोव्यापारः इति चतुमी ॥
 विम्लेष इति अथ राज्ञेयः संयोगः विगतः अथोर्विज्ञेयः पलितार्थमाह विभाग इति अथवा
 विति अवधीयते एकत्पनयाजायते साऽयधिः कृत्तं धातुपात्यगमानाधिष्ठित्वे सति तज्जान्य

विभागाग्रयः हिमवदिति. हिमवदभिन्नावधिक निःसरागपूर्वकीवतारानुकूलगंगाभिन्नाग्रयका
वर्तमानाव्यापारः धावत इति. एरीद्रागत्यनुकूलोयोव्यापारस्तदाग्रयोऽच्छस्त्रवधिकोऽग्रे देशस्य
योगानुकूल एकाग्रयकतीतोव्यापारः इति क्रियाविकृत्याप्यस्वत्थप्रकृतं धातुपान्नक्रिया अति
अवधित्वेनेव हे ध्येत. न चापरस्य रस्मान्मेयावपसरसः इत्यत्र स्रधानुगतनिदुषसा पुनो नूतकस्रनि
का गतिप्रतिपरस्यविक्षिप्यावेधित्वमसस्यव. मयावधिकोयः पूर्वदेशस्योगस्तदनुकूलो मयाभिन्ना
अग्रयोवर्तमानाव्यापारः पर्वतात्यन्ततो ज्वात्पतति चेन्नः पर्वताभिन्नावधिको धो देशस्योगा
नुकूलोयोव्यापारस्तदाग्रयोश्च स्तदवधिको धो देशस्योगानुकूल एकवृत्ताभिन्नाग्रयका
वर्तमानाव्यापारः विज्ञेयश्च क्वचिन्मानसोपि क्वचिदध्याहृतयोपि. अग्रधम्माज्जगुप्ततसाप्रा
दीयते इत्माहोमानेसाधर्मविज्ञेयानिः सरागक्रियापत्तविज्ञेय या रवधित्वसज्ञात्. इतिपव
सी ॥ संवधेयवर्णीति. एते संवधविति प्रतीतिजनकः संवधः तत्रवर्णीत्यर्थः सच द्विविधः
क्रियाकारकसंवधः द्रव्यगुणसंवधश्चेति आद्यो द्विविधः सामान्यविशेषश्च. विशेषः कर्म
त्वादित्यप्यनजद्वितीयादिरपवादः सामान्ये वर्णीति. तद्यथा - नटस्पृशति नट सर्वधिअवगा
नुकूलोवर्तमानाव्यापारः विशेषितुनटेन गीगीतश्च गीति. नटाभिन्नामयोयाव्यापारस्तस्मात्

ध्यगीताभिन्नाभ्यां यत्तज्ज्ञाततादितदनुकूलपकाभिन्नाअगोचनेमानोव्यापारः अंत्यंददशयति-
 राज्ञइतिराजसम्बधवाप्तुर्हेयइत्यर्थः सन्धपञ्चात्रसेकसेवकत्तएः पवमन्यत्रापुष्टी नन्वत्रसंवधस्याम-
 यनियुत्वादेकस्मात्कथंयथ्ये एवस्मात्कुतोमिति चत्समस्यम् - विशयरास्याप्रधानेत्वेनततएवयथ्ये-
 राज्ञः पुरुषः इत्यत्रराज्ञे इति प्रकृत्यर्थविशयराः पुरुषस्तनार्थमात्रनिकृष्टवप्रतिपाद्यते - नान-
 प्रययत्वात्वेन - यदिपुववदितस्तदावयथ्येभवेत्येव - पुरुषस्यराज्ञोत्त - तस्यापराधं स्वार्थनिर्दोषादप्रधा-
 नेविशेषां विशेष्यानुप्रधानेस्यात् स्वार्थस्यप्रकाशनादिति युक्तएव इत्यत्रतु अभट्टवियचक्षेरा-
 त्तयथ्ये - भट्टविवक्षायामेव यथ्येविधानात्तराज्ञेऽप्यारइत्यत्रतु संतोष्यभट्टस्याविवक्षाय-
 था नुदराकंन्येति भट्टवतोवक्तनः असेतोष्यभट्टस्यविवक्षायथा समुद्रः कुडिकानलाधिकात्
 कुडिकायासमुद्रत्वे अगस्त्यायेतयासमुद्रस्यापि कुडिकात्वः ॥ इति यथ्ये ॥ आधारेसप्रतीतिः १
 अधियुतेकिमास्मिन्नन्याधारः कर्मकः ॥ इद्वाराक्रियाधारत्वेनतुसाक्षान् - आधारस्ययद्विधत्वर-
 माहः ॥ उपक्रमेविकइत्यादि - उपउपरिअर्थः संयोगात्सोत्पत्तीति अइकोमलर्थेइतीकः शितो-
 वेतिगीताहृदिः समीपेभवसामीपकः केनेयकाइतीकः अभिमतः सर्वतोव्याप्येतआधिये-
 नेतिअभिभावपूर्वादाभाते कर्मगीगाद्यनेनात्वायंकः अष्टयकुदशयराधाराधयथाः सर्वाव-

यवसंवर्धिकः विषयः प्रकाशानुसामर्थ्यतद्गतीति पूर्ववत् प्रक्रिया ॥ निमित्तहेतुस्तत्रभवः पलेवास
हस्यास्तीति वा पूर्ववत् अन्यत्र विद्यमानस्य संबंधस्यान्यत्रोपायः उपचारः सौम्यभावेः सौम्यभावेः सौम्यभावेः सौम्यभावेः
चायचारिकः निमित्तोद्दिष्टप्रभेदाच्चरुद्विधः कैश्चिद्विद्यमाने ॥ इति च चनादस्य पक्षे स्यापि प्रमाणम् उदा
हरणान्याहुः कटेशतेकुमारेस्तौ एककटाभिन्नाश्रयकोनिदानुबलएककुमाराभिन्नाश्रय
कावर्तमानाव्यापारः वटगावः सुशेरते पूर्ववदाभिन्नाधारकभिन्नाधारकभिन्नाधारकभिन्नाधार
कवर्तमानाव्यापारः तिलेषु विद्यते तिलैः - वल्लितिलोभिन्नाधारकभ्यात्मधारणाबुद्धौ लेपके तिला
भिन्नाश्रयकोवर्तमानाव्यापारः हृदि ब्रह्मात्मन परमे विद्यते तिलैः अहं हृदयमभिन्नाश्रयकभ्या
त्मधारणानुबलैः स्फुरणाबुद्धौ लोवाएकब्रह्मभिन्नाश्रयकोव्यापारः अमृतस्वरूपं मरणा
प्रत्यक्षापरउत्तमं उपाधिः अमृतमित्यर्थः हृदयमपि ब्रह्मविशेषणं प्रकाशपतासम्बन्धेन ब्रह्मसं
सि विद्यते सुखसंनद्यते धीरः बुद्ध्याभिन्नाश्रयकः कवचसन्ध धानुबलैः एवं धीराभिन्नाश्रय
नोवर्तमानाव्यापारः कवचवधनस्य युतपकत्वात् तन्निमित्तम् अंगुल्योकरिणासम्बन्धे वि
द्यते सुखं अंगुल्ययाभिन्नाश्रयकः आत्मधारणानुबलैः करिसन्धधिसन्धभिन्नाश्रयका
य

यत्तन्मानोत्पापारः करिभूत्यागधाराधेयभागोगुण्यग्रेऽप्योराप्यते. उपप्लेयन्यादिकं तु शब्दबोधेन भासते
 अथ पक्षे चारणात् भासते गोर्वाहीक. इत्यत्राप्यसंज्ञत्ववत् भावइति भवनेभावः भावः क्रियाभावस्तीति मत्वर्थी
 यश्चः लक्ष्यते. इति लक्षणं क्रियाया लक्षणं क्रिया लक्षणं क्रिया लक्षणं क्रिया लक्षणं क्रिया लक्षणं क्रिया लक्षणं क्रिया लक्षणं
 सिद्धं क्रियातद्धतः सप्रमीत्यर्थः वर्धते इत्यदि. देवाभिन्ना अधिकायावद्वर्णा क्रियानयाय लक्षितं भूतेय
 हागमनेतदा अथ अत्र इत्यर्थः इतो न्यत्राद्ये हि तीर्थादीसिद्धायेत्या इत्यस्यो गविभागः कार्यः इति सम्प्रतीतिः
 कारकविभक्तिं दर्शयित्वा विभक्तिस्तदर्थयति. विना स्वसह अथ नमस्त्वसह अथ नमस्त्वसह अथ नमस्त्वसह अथ नमस्त्वसह
 च स्वामी च तस्या दयोययाते. इति तु देगभावदुर्बलं. दहन्त्यायमारात्वाद्वादिशब्दः प्रत्येकं सवध्यते इति
 यादृशीना चान्यथाक्रमन्ययः विनीतयोगइति विनायापेक्षं पापसम्बन्धो वे सवर्गः प्रकल्पप्रदं भवतीत्युच्यते
 द्वितीयाद्या उपपदविभक्तयः व्युत्पद्यन्ते. जपमनुइति हेतुभूतजपेपला तितमतीते कालमेकाग्र्यवर्धना
 इत्यर्थः उपपदगिर्भित्तं हेरे हीनामित्यर्थः नदीमिति नोद्यसेतु संवद्वेत्यर्थः विजृम्भधनेरुः अतिट्वातिनि
 देवानां पूज्य इत्युच्यते. अभित्तइति उभयत इत्यर्थः धिगिति निभञ्जननिर्दोषः उपरीति. एवं तस्या
 परियातः समीपे देशे इत्यर्थः अधीति. सुखस्यापरिहृयात्समीपकालेऽः लभित्यर्थः शुभं इति ग्रामस्या
 धत्तात्समीपे देशे इत्यर्थः कालाध्यनैरिति कालाध्यनैरिति कालाध्यनैरिति कालाध्यनैरिति कालाध्यनैरिति

स्मात्तन्निर्न्तरं न स्यात्तन्निर्न्तरं न स्यात् किं वा गुणद्वयेः कालाध्वनो निर्न्तरं संवेधे कालाध्वभ्यां हि
 तौ या समासमिति निर्न्तरमास संवेधियेकाः श्रेयाध्वयनानुक्तलोकापारः मासकल्पागौतिः अव्य
 वच्छिन्नमाससंख्येता भेदगुणावती मासगुडितिः अव्यवच्छिन्नमाससंवेद्यत्वये अभिनिर्गतिः ने
 रस्यस्वरत्नपूर्वतिपाते कृत्यविपरितोच्चारणमीदृशसमुत्पाद्यविवत्ताद्य नैव न निविशते यदि
 नृकशिरावापदे इति अधिसेते इत्यादिः अत्रैव व्याणां फले स्थितिः अवस्थानजन्यैवैकुंठनिष्ठै
 योगानुक्तलोकैकहृद्यभिन्नाः प्रयवर्तमाना व्यापारः अभिनिर्विशत इति अभिनिर्विशानन्यसन्मागा
 भिन्नाः प्रयकोयः संवेधस्तदनुक्तलोकैकहृद्यभिन्नाः अत्रैवैकवर्तमाना व्यापारः उपपद्यते विभ
 अयको वा स न्यासः संयोगस्तदनुक्तलोकैकहृद्यभिन्नाः अत्रैवैकवर्तमाना व्यापारः उपपद्यते विभ
 क्तः कारकविभक्तिर्वलीयसी उपसर्गोपपद उपपदं निमित्तं यस्याः सा उपपदं निमित्तं सा चा
 लोविभक्तिस्तत्र उपपदविभक्तिः शाकः पार्थिवोदिः कस्याः तेन न मस्करोति त्वानित्यत्र कर्मणा हुतये
 व ननु चेत्तुष्टी महाद्वियोग इति शिष्यगणसंरुतिगुरोरेतु नन्तरीया तस्य प्रभानत्वात् उपप्रधानेपबन्तरी
 या इति चेत्कथं गुह्यसहागतः शिष्यः इत्यजसा गुरोः प्रधानत्वादिति चेत्सत्यम् न ह्यत्र लोकि के प्रा

धान्यं किं नु शाब्दं च सुशब्दं प्रति क्रियते अर्थे लब्धं क्रियते मप्रधान्ये तच्च बह्वयस्य तद्वा तस्यैव प्राधान्या प्राधा
 न्ये ननु शिष्ये राहागतौ गुरुरित्यत्रागमनौ शिष्यापि कर्तृत्वमन्यथा साहित्ये न स्यात् इति कर्तृसाधनेन
 रित्येव ततो या किमुनेनेति चेत्सत्यम् शिष्ये राहागमनं गुरोरित्यत्रपि शिष्येपि कर्तृकार्ये शरित्तिष्ठति
 प्राप्ता नदपवादाय मिदमिति गुरुरागो सहाय्यविवक्षाया सह हित्यागमाच्च पितृतीया भिनेत्यादिति
 दृशत अगिन इति अगमस्यास्तीति श्रुती तस्यैतस्य तर्प्यः जटाभिरिति जटाजाप्यतापसत्वे विशिष्ट इत्य
 ये लक्षणे किं अस्पष्टं फलंति पलवाप्लविके मासमधीते नायातः नमः प्रदिश्यागचनेयी नमस्तोरो
 ति हवानि र्पादितु उपपदविभक्ते रित्याद्युक्तमेव स्वयम्भुवनमस्तु तस्यादौ तु स्वयम्भुवनमनुकूलयितु
 मित्यर्थं तु मोप्रयुक्तस्य कर्मणा इति च यी एतच्च कार्यायेदिति सूत्रेणाज्ञापितम कार्यविधानमित्यर्थं
 हरयेति अन्यकर्तृकं भिलाद्योतचिः होरिति ख्यतीर्भक्तिः कर्तृहरिं प्रीयायतीत्यर्थः हितो याप्रोपेव च
 ने शाब्दोपकञ्चयं ह्यर्थं भिन्ना अयकः प्रीत्यनुत्पन्नस्यैवानिष्ठावन्मानायापारः अगच्छतु इ- अगच्छा
 स्तुतिः कृष्णान्द्राद्यन्तकृष्णं स्तौति तर्प्यः आत्मानपरपाकर्मत्वे प्राप्ते च न कुत इति सपत्नीभेदः कृष्ण
 कृष्णः तमेवाथ कृष्णं बोधयतीत्यर्थः बस्य स्वचिद्वृत्तिवा नित्यं तदिति स्थित्यास्याभिप्राय बोधयती
 त्वर्थः शाब्दोपक- कृष्णो ह्यस्यैव आत्मा भिन्ना अयक आद्यत्वादि बोधनानु कूलक गण्य भिन्ना

अथकोबन्नेमानोव्यापारः स्वभिप्रायावि करोगेननेत्रारख्यायामित्यात्मनेयदम् भवेति अथीप्रोप्राबुच
ने भक्तोयेति-भक्तोदेष्यकोमादकमेधारागानुकूल एकहृष्यभिन्नाप्रयक्तवन्नेमानोव्यापारः पुष्प
म्यः स्फुटयतीति पुष्पादृश्यकेछानुकूलैर्भक्तभिन्नाप्रयकोबन्नेमानोव्यापारः कुधङ्गइति कुधको
धे कुहङ्गहे इत्ये इत्येया अस्त्येति-काण्डवादिभग्नः एवामथपव्यायेयोधात् नोभित्यर्थः तत्र
कोधोमर्थः तत्रोहोपकारः इष्ट्यस्त्येति अस्त्येत्यात्वेगोदोधारपः कुधङ्गइति कुमेकत्वात्तद्यो
गयकोप्राप्ता-अत्यथाः सकर्मकेत्वाद्द्वितीयाप्राप्ता-कुधतीत्यादि-क्रोदपपकक्रोधात्रिधासादिजन्यता
ऽनाद्यनुकूलपकाप्रयोप्रापारः क्रुद्धे इत्यादियोगपण्ड्यमीति-क्रुद्धे ज्ञानादितिक्रुद्धनहिपुरुषारा धनमृते
इति प्रामादयमित्येक-क्रुद्धे द्वितीयाचेतिचा इत्तत्राद्वितीयापि-क्रियागुणात्पादि-निर्धारगामस्यास्ती
तिनिर्धारराः अइक-वित्य-निर्धारणेदेनिति यावत्-तथाचनिर्धारणादियोगेनयद्येसप्रमीचनतु
निर्धारणार्थः इत्ययमेवेति निर्धारणशब्दोद्दिष्टस्य दृष्टात्परस्मिन्प्रत्येकयोगस्यानिर्वाणत्वात् किं
चनिर्धारणायद्यद्येस्यैकैकस्यात्यर्थानिर्धारणा अद्यानिर्धारणहेतुः निर्धार्यमाणाहेतिनञ्
यत्तयोणेयथ्येतिमनेतेनुयागविधानाहेतोनैर्धार्यमाणादवित्तुनिवृत्त्यनुभिधानान्नापत्तिपो
द्यानिर्धारणाप्रयादेव नन्वजसम्बन्ध-सम्बन्धिलक्षणेनैवधेयवद्यद्येकिमेनेननिवृत्तसत्यम् स्वा

म्यादेत्वाभिर्नृणामप्येव सप्तमीविध्यास्यतेतयाबाधोमाभन इत्येतोपि यद्यपि विधानं प्रसृत इति गणचानुभावं
 तेनात इत्यर्थः कर्तुमीति हर्तुमीति तद्वत्प्रतिपत्तिरिति तदर्थः प्रसिद्ध इति तत्पर्ये शसितासक्तविस्मयः ति
 भित्कल्लोके संयोगः समवायान्मकः सीका मिः सीमा इकोराः प्रष्टुल्लको गंधसुगः प्रोक्षविप्रोक्षकं वेतने धान्यले
 नातीति अधीतिरिति अधीतमनेनेति विप्रह इत्यादिभ्यो निरिति इतिः तदर्थ इति तस्मात्कार्यापेक्षनदयं कारणात्तस्य
 भवितुमादृश्यं येनोपकारकत्वेन उपकारत्ववानेक धानेन विप्रायमधिभ्यादावपि भवति फ
 लेभ्योप्यातीति फलान्यादृश्यातीत्यर्थः हर्म्यादिति हर्म्याकृत्याय यः कर्त्रकाद्येति सिः क्रोहोत्तरोगेगुदरा
 नमसि इत्यस्य तेन करस्य कर्त्रेति अधीतिः अनेन तस्येति न्यायादर्थेति येषः कारकयस्यापहः संबोधयसीतु स्यादेव जा
 रास्यकुर्वन् क्रस्यपक्ष्यं दासाङ्गोक्तो न निवेधः राजा मत्तः उभयप्राप्ता प्राविः कर्तृक मी प्राप्तादित्यर्थः चकार स्यानु
 क्तसमुच्चयाद्यं स्यानुवनात् एतत्सर्वार्थलाभः सर्वविभक्त्य इति सौतेरित्यर्थः अन्येति इत्यनेन क्तमन्या
 क्तं नोस्मिन् कार्ये इत्योहायेत्येकं संवध्यते प्रत्येकाभिप्रायादेकवचनानिर्देशः कार्यद्वितीयाः अन्योक्तप्रथमा
 कर्तृत्वतीया अन्योक्तप्रथमा इत्यादि पचनोभिरिति पच्यते इत्यनेनैति करणपुर दानीय इति दीयतेः स्म इति प्रा
 प्रश्नानंदेय सप्राप्तानंदः ऊटनरयो येन सः उपहृतः पच्यते स्म सः उटुन इत्यनेन यस्मान् पीत्ते मंवरयस्य दी
 राः परुषा यस्मिन् कुकुमेन रक्तैको कुमे मयुगया आगतः धनं विद्यते यस्य हवति द्यते यस्य साक्षा आ

सांप्रत इमिति सांप्रतमित्यस्य युज्यते इत्यर्थः इदानीं द्विकर्मकोदाहरणमुच्यते इत्याचरणवदं इह धिप्रक्षि
चिन्नासृजिमसृजिना कसंयुक्त्या दृक् स्थिते चास्या श्रीकृष्णसंबन्धः ॥ इह हर्षो नोदाहरणानां तथानुप्रभ
तौ नावतु र्गो कर्मणा यद्युच्यते तद्वर्गेण कर्मैति प्रतिगणने कर्मव्यभिक्त्यर्थः पतञ्जलस्य न्यायि ग्राह्याः गा
ह्येति धेयुः यद्व्यादिः अत्र गौर्गो रात्रे पञ्चवारपक्षे गान्धर्वयश्चार्किते मुख्य माहाव्यापयोगान्ते कर्म
णि प्रपञ्चयेत्तु इहाहौ ना गौर्गो न्यादीनां मुख्य कर्मैकैवेति गौर्गो ह्युच्यते यः ग्राममजो नीयते इत्या
दि ज्योत्स्ना ना के ईरि गौर्गो ह्युच्यते यः ज्योत्स्ना त्कर्मणि गौर्गो ह्युच्यते यः ज्योत्स्ना त्कर्मणि गौर्गो ह्युच्यते यः
श्रीविद्यानगरस्थायिने तौ कशकरसर्मणा ॥ कृतायामिह टीकायां विभक्त्यर्थं निरूपयाम ॥ ॥
समासश्चान्वयेनाक्तामिति समानीपकौ भूतानि पदानि चर्या ब्रह्मासेते यस्मिन् समासः अत्र
ब्रह्म अत्र अर्थेति पदान्यायस्मिन्नर्थे समन्वय आधारे स्वराटः नाम्नामिव बहुवचनानि द्वयव
ना च समासः अत्र चोपव्यये सापस्यरापेतेति यावत् चकारस्यानुक्तं समुच्चयः चकारस्य च
लापीत्याहुः चकारादिति धातुसंज्ञा प्रयोजकं धातुसंज्ञा प्रयोजकं धातुसंज्ञा प्रयोजकं धातुसंज्ञा प्रयोजकं
राभयति तन्निभावः तच्च यडादयः तप्यन्वयस्यैव भवतीति वाध्यः यद्यपि नामसंज्ञा विवर्तिते रा

द्विनेत्येव नयाप्यत्र सविभक्ति कानां न च समासः समासप्रत्ययो रिति लुगि धातान्तरात्पकल अत्राहुः
 साद्यपदानामिति नुनोक्तं पचति भवति प्रथय धावतीत्यादौ अन्वयसत्यव समासप्रसंगतः सति च तस्मिन्
 येषां प्रयोगेन स्पर्शादिति अत्रेदं वक्तव्यं नान्नामित्युपदानादाख्यातनिराकरा र्णो मतिस्तस्मिन् पच
 चाप्यभ्युन पचत भज्जन इत्यादौ कुर्यसमासः अनुनाम्नामिति यागं विभज्य कतिपयतिवं तोन्नरपटुम
 मासः सचछुदस्येव आग्यातमार्यातेन च क्रियासातत्यादौ च समास इति चेन्न तातत्र तत्र तेन विनियम
 न विधानादन्यत्र परिर्वरितेव कितोन्निराकराणां यत्नानं रणाति यत्नं प्रभायवद्विभक्तिविग्राहानोप
 दानां समासे निवृत्त्ये इत्युक्तं प्राचा तत्रार्थ इति व्यंज्यं विभक्तिविशिष्टं नेव तद्व्याभात किंच विभक्तिरिति
 स्थानांमित्यपि व्यर्थं पदशून्येनेव तदर्थ इति विभक्तोत्पद इत्यनेनैव विभक्तिविशिष्टं स्पष्टपदसमा
 विधानात् पूर्वं अत्र व्यर्थं प्रपञ्च्यं व्यथा भवति चेत्तत्प्रत्ययगुहासांमर्थ्यादवयवस्य पूर्वोत्पत्तः विभक्त्या
 व्यर्थं विद्यामानेन वाच्यं पूर्वसंतीति वाध्यम् अन्यथा स्ति धन इत्यादिार्थान् व्युत्पापत्तः समासप्रत्यया
 रिति अत्रान्वयभावे विनियानादुक्तं समासः यद्वाभावे सप्रसीये ज्ञात्वा समासेति प्रत्ययसंज्ञित्वाध्य
 प्रतीयेनेकं तु शून्येनेति प्रत्ययः इगागतास्वरदः ननु क्ता नाम प्रयाग रतिन्याः तेषां विभक्तेरप्रयागभा

विष्मन्ति च शास्त्रादेरिव ब्रह्मैतत्तदर्थं स्यान्न भवान्. परार्थो विधानस्यैव ब्रह्मैतत्तदर्थत्वात्. समासस्त्व-
वृत्तान्तर्भावोक्तिरिति किमनेनेति चेत्सत्यम्. राजस्व इत्यादौ प्रत्ययलक्षणान्तरकाद्यर्थं स्वभाविकगोप्य-
निवृत्तेः. स्तत्रैव विधानान् संयुक्तमिति. न च्छब्दस्यैव परमार्थित्वात् तद्व्ययिभावो गृह्यते. न त्वन-
नुमानेति न पुंसकं. स्त्रीपुंसं प्राद्वत्स्य पुंसकं भावोपि निपातनात्सादित्याह. अत्राहुः. सन्निधानो देवा
नुब्रूजितभेसिह. स्पष्टार्थं सगृहगमिति ध्येयम् अत्रैव ध्येयं कार्यणः. पूर्वकचानमस्यैव कार्त्तव्य-
नार्थं मन्योऽप्ययीभावानुवृत्तौ. यपिचिपरीताद्यप्रसंगः. न पुंसकं लिङ्गमच्ययीभावसंज्ञं स्यादिति
न्निर्गकं रणम्यतच्छब्दस्यैव शकत्वात्. अच्ययिभावादिनि. विभज्यते विविच्यते कर्तृकमर्थार्थोऽत्रनेये
निर्विक्तिः. योगवृद्धित्वात्. कृतादिसुनानिव्यक्तिः. स्यादेः. सिष्टिनिवाङ्गमुच्यते. कुंभकारादिसु-
धानोरिव प्रत्ययविधानात्. न त्यादेर्लुके. अव्ययविभक्तिस्तीपसस्तद्विद्वच्छायाभावात्तथा संप्रतिपक्षे प्रादु-
र्भावपञ्चदश्यानुपपत्त्यागप्यशादृश्यं स यन्मिसाकं त्याज्यवचनेषु. अर्थित्वीति. क्रियमतीति विप्र-
हानित्यसमासाय. अस्त्वप्यद्विगृह्यते. तत्राचार्त्तं. अविगृह्यते नित्यसमासाऽव्यपदेविगृह्यतेवेति.
विगृह्यद्विबिधः. लौकिकैर्लौकिकैश्च. लौकिकं अर्पणैर्निष्ठमत्वात्साधुः. अलौकिकं कल्मेष्वा

गानर्होऽसाधुः अतोमनतरति अतइत्यस्यविशेषात्तात्रदन्नाभइत्याशयेनाहंतादित्युक्तम्
अस्मादेशस्यचअल्लकं कंचिदित्येतोऽल्लुगित्यनुवर्तते न याचवाक्यभेदेन व्याख्याने न तु किं
वाक्यभेदेनोभयवैधानं अस्मादेशस्यविलुक्वाधत्तास्ते इति चेन्न दातावमादेशाभवित्युक्तं
प्रश्नेन निर्वाहतापत्तेः अन्विधानं तु सर्वादेशार्थं अततइत्येकपक्षेन तु अत्र यदीभावस्यैकवचनता
अभिप्रायेणा सर्ववचनात्त्वपक्षेन अततइत्याद्युपलक्षणावचनेनैयस्यापि दाताशोभिति
अथयिभावादिति किं कुस्म अत्र न अदेनात्किं अधिस्ति वेत्यस्यास्थितत्वा अथयान्न
समुद्रमुन्मत्तगमित्याहं सप्रम्यानित्यमस्माच उपकुम्भमिति कुम्भस्य समीपेनेत्यर्थः ऊ
ह्यः अत्ययइति अस्योध्यसः निद्रेत्यादि असे प्रत्ययनाक्यदीभावः तत्र असे प्रति
इत्यस्य सप्रभावइत्यर्थः मुक्तेरनोपप्राग्यवस्तुनायोवर्तमानः कोलस्तस्यवनिषेधः क्रियते इत्यु
क्तं केनचित्तन्व न्हि भूतले घटोनास्ति इत्यनेन भूतले निषेधः केनचिद्वरीक्रियते यथाशा
स्त्रेण इति असादृशपरतिष्ठेदः यथाशहस्याययत्वादेवसिद्धस्त्रारभसोमय्यासु योग्यतावी
त्सापदार्थान्नतिष्ठेत्तिसादृश्यानिघायाद्योः योग्यताअनुत्पत्ता वीप्सापदार्थान्नोपपत्तिमि

छा. पदार्थान्विति शक्तिः पदार्थान्विति क्रमः उदाहरणानि नुपूर्वमेवोक्तानि. अवधारणे बाधितेति. नि
अपार्थक्ये वावच्छेद इत्यर्थः. यावच्छेदोक्तमिति न द्वितीयेन विग्रहः. समाख्येयव्ययनेत्यस्त्वप
विग्रहेण. तथाच यावच्छेदस्याख्येयत्वादवच्छेदोक्तमिति यमार्थमिदमवधारणा पूर्वयावच्छेदय-सम
स्येते. नान्यस्मिन्निति. यावत्तावच्छेदोक्तस्य बध्ने मानेऽवधारणेऽत्यन्तकायत्वान्तिमम उप
द्यते. अवधारणे किं. यावद्वृत्ततावच्छेदः नावधारयामि किं यन्मया भुङ्कते. इत्याद्यानिषा
त्पादति महादित्वादिनि भावः. तादृक्ता इति. तच्च अत्र अत्र अत्र अत्र अत्र अत्र अत्र अत्र अत्र अत्र
य इत्यतः समास इत्युच्यते. तत्र सप्तम्या विपर्ययात् तस्मिन्त्याह. समासे सतीति. समासं चिकीर्षते न
नृणां दया प्रयत्नेन वाध्यं. ततो विभक्तिगिधाय ताद्योतेन समासः. तन समासस्यानावयवाद्यादयः.
तत आणशरदमित्यादावध्यर्थभावस्यादतत्वाद्भिन्नरन्तसिद्धतेऽन्यथाव्ययीभावात्परत्वेन
अकारस्यादतत्वाभावात्तामसिद्धेति भावः. तन्वीचयः राजगवीत्योद्देशः. इत्यप्ययीभक्तिः
अमादोतत्पुरुष इति अन्वय आदित्यस्य सज्जनादिः प्रत्ययः. सुष्यर्थेनः. सुष्येऽप्ये इत्यतः. एवं
इत्युच्यते. अन्वहितीयकवचने मेव गृह्यते. न त्वमागत्यादिकं नृवाची व्याख्यानात्.

तस्य च प्रत्यक्षत्वात् प्रत्यक्षं गृह्यते चेत्तत्तत्ताभः इत्याशयेनाह द्वितीयाद्यन्ते इति भन्नुयासुते चेन्न भू
मश्रुतिर्येद्यन्तेऽस्मादयः इत्युक्ता द्वितीयाद्याः सप्रत्यक्षाविभक्तयस्मात्संचेत्याद्युक्ततद्विचारतः
पुष्टिगस्य समग्रत्वेन स्त्रीलिंगस्य विशेष्यत्वालुचितत्वात् बहुलचनानां विगृह्यत्वनु चिन्वन्ना
ञ्चैकचित्त्वनाद्यातस्य परत्वमिति अन्यस्वरदिच्छिरित्तमापदिहिति भावः प्राप्तिर्जीविकः इति
तत्पुरुषसंज्ञाविधानसामर्थ्यान्नाद्याव्ययहा रौनुमातव्यः स च द्वे तत्पुरुषाः परपदस्य बलि
गमित्यादि तस्य च तापकसिद्धे न तत्तत्तद्विचिन्नादत्र न परस्य लिंगापोत्रसमिति इति भावः
मयेष्वसंगतो न तु कुर्यात्तदर्थः अत्र सप्रत्यक्षात्पुरुषः न नीतिर्यथैतत्सप्रजगद्यन्ते न ज्ञाद्विचारात्वा
त्पुष्टिदासस्यात्राप्येतावन्वयात्समासः व्यपत्ताद्यो वाक्यमपि प्रसङ्गाद्ये स्पनुक्रिये वा न्वया इति
रपदेनान्वयाभावो न्न समासः नन्वेव प्रत्यक्षं पश्यामि मुखानि इत्यादौ कथं समास इति चेत्समासः इति
मम कर्तुरीत्यत्रादि न कर्तुरीत्यर्थस्तत्समास इत्याह नञ् इति त्रिकारस्यानुबधत्वात् अकारस्याकः देशप्र
नञ् इति छेदः अत्र न जीत्यनुवर्तते इत्याह नञ् इति त्रिकारस्यानुबधत्वात् अकारस्याकः देशप्र
जनाभावान्न बां देशः नञ् समासस्ते प्रतिपदत्वेन विना नुवर्तते अविद्युमिमाद्या व्ययिभावो वि

एतत्प्रादिचतुर्विहोचाख्यापः परिभाषायास्त्वनित्यत्वात् अत्र न च इति अनुनयीत्यादिभिर्निगात्र
 क्ताहस्यादिद्वित्वेन निरनुवंधकनेत्येतिर्गतोनुवेद्योयस्येति निरनुवंधकः सचोसोनम्बेति
 सतस्येत्यर्थः लेद्व्या तु स्याराज्यवस्था तस्य समाप्तोपिनित्यः इति न न्यरुद्यः चाथे ह ह इति चे
 स्यायंश्चायं स्तस्मिन्चाथे ज्ञातव्येकवचने चाथो ज्ञातः समुच्चयेत्यदि यहापरस्य निरपेक्षता
 पदार्थाएकस्मिन्संबंधसमुच्चयेने तदासमुच्चयः तत्त्वत्वेन यत्तत्त्वयोग्यत्वाभावात्स
 मासाभावइत्याह तत्रेति तेषां स्थित्यर्थः ईश्वरं भजस्व गुरुन्व भजसेति एकस्मात्पवभजन
 क्रियाया ईश्वरगुरुभाप्रत्येकस्य ध्यात्समुच्चयः यदा त्वं कस्य प्राधान्यात्तद्वुरोधेनेनारदया
 नीचीयते तदा न्यचय तदाह वदा इत्यदि अत्र प्राधानं भिदाटनं गवानयनेन प्रधानं अत्र
 श्रानाज्ञमनानपत्तपि अटत्येव भित्ता भिदाटनं न गामायति अटन्मपि नास्वियगामा
 नयति मिलितयोरिति परस्परसापेक्षेपोख्यवप्राधान्येन एकक्रियायामन्वयः इत्यु
 चेः सुदतिरिति परस्परसापेक्षतागामेधावयवभवेति रोधानेन सहेति त्वेरागन्वब इत्यर्थः
 नञाद्योरिति समुपान्वाचयेयोरित्यर्थः अनुवन्वयादिति अन्वयः परस्परौषेद्वेत्तेदभा

घादित्यर्थः पूर्वनिपातनामेवममाह द्वेहेइति अल्पस्वरत्वे समस्यमानयदोपेक्षया पदुञ्चेति
 समामेनोक्ता खल्वज्ञाद्व्याप्येकस्यानियमः हरिहरगुरवः हरियुरुहगः स्वराद्यै
 तस्येति स्वरश्चादियं स्पष्टः स्वरादिः अत्र अनेयस्य अक्षरः सचोत्तमस्येति तस्येत्यर्थः क्वचि
 न्नीति ज्ञापकसिद्धं न सर्वत्र इत्युक्तेः तापित्वे तद्वद्वत्संज्ञासामर्थ्यात् अन्यथा चाधीत्येव न वयमवद
 रस्यत्वं पूर्वपदस्याकार इति यत्ने प्राञ्चोदेयत्वाद्देहपूर्वपदस्य दीर्घइत्युक्ते यन्नतश्च वासुदेवेन व्या
 ख्यातं देवतावाचकानामन्यान्पदद्वयसमासे पूर्वपदात्पत्यस्वरस्य दीर्घावक्तव्य इत्यर्थः इति तत्त
 र्थमनाकरत्वाद्देवतित्वात् नयापारिणिः देवतादेहे च इहोत्तरपदपरं आनन्दः अग्रादिस्मृ इत्यादावा
 न्यमवाक्तेवान् इति द्वेदः संख्याभ्रवोद्विगुरिति संख्याभ्रवोयस्य संख्याभ्रवः संख्याशब्देन च तद्वा
 चकपदमुच्यते तथा च संख्यावाचकपदेया येन्ययः समससंज्ञोद्विगुसंज्ञश्चैत्यर्थः समाहा
 रेऽत्र ईदृशस्य व्यवसंभागात् तस्माद्धारणाय मिथ्यते तद्विनाथे चायं क्लृप्तपदे चैत्युक्ताप
 नगावोधनमस्येति विगृह्यपंचगवधन इति सिद्धये वासुदेवादिभिः पारिगातीयानुसारणो
 त्तरपदविषयत्वमप्यस्याक्तं ब्रह्महानुपयोगीत्युपेक्षितम् तत्र तस्य स्वरायत्याह स्वरस्या

ब्राह्मण्याहनात् पचानां गणं समाहारः पंचगवेन हनमत्येति सः द्विगुर्गर्भेन द्विहीहि यागागताद्य
चै. अत्राहुः हेयाः पुत्रः द्विपुत्रः द्वौ च दश च द्वादशः दौ पुत्रौ यस्य स द्विपुत्रः इत्योद्दोषपुरखातस्य
रुयहं द्वधद्विहीहि समाभवतीति. अत्रैतदभयप्रम द्विगुसमासस्य संमाहारो द्विताय्ययोरिव
विधानात् अत्र नैतद्भावादयो प्राक्किं परत्वाद्युधावनैकशेनेति पंचकपाले इति पंचसुकपा
लेखुसंस्कृतः पुरोडालः एवं च तुरोवदानधीते न तुरेयदः अत्र संस्कृतादिषु अर्यादिः तस्य तु
वक्रत्वे क्वचिदिति तल्लोक यद्यत द्विताय्यस्य द्विगुर्नैवोक्तत्वात् द्वितर्त द्विताय्ययोरप्रयागः स
माहार इति ईष द्विगुरिति उक्तेरार्थराशीकुरासमाहारः अत्रैवैगुणादित्यतो बल्यस्यानुह
नेन स्य व्यर्थे स्थितत्वात् क्वचिन्नेति दशगुर्गैमीति. ननु वीप्रकीरणानामेकत्र राशीकरणं
समाहार्यः स च ग्रामागो न भवतीति चेन्न. एकक्रियायाहुद्धारशीकरासमवात् एका
दृषीत्यत्र तुदरिद्रस्यैकासन्नैकत्वात् एणा रोपितवद्भूतः अथैव समाहारद्विदुः त्रिर
लोकनायैत्योद्दोषमचयेवो लोकास्त्रलोकः अस्य नाशः इत्येष प्रकारः इति द्विगुः

बहुधीतिरन्यान्यार्थेति अन्यस्य समस्य मानपदादिभिन्नस्पपदार्थः अन्यार्थः नस्मिन्
 पदा. अन्यस्याः प्रयमाभिन्नायाविभेकरथः अन्यार्थः नस्मिन् यदातदाहिनाउभयमपि.
 तथाचाप्रयमार्थेदीहिः संज्ञाप्रयोजनं पूर्वेनिपातनियममाहः बहुधीहाविति. सार्थादिसंख्ययोस्तु संख्यायाः
 अन्यः संख्यायास्त्वल्पीयस्याः हिभाः बहुधन इति अतस्तेरासंविज्ञानोयंतस्यान्यपदायस्यगुणादिशेष्टाया
 निममस्यमानपदार्थोः कार्यभेदेन संविज्ञायतेयस्मिन् इति तेह्येति संविज्ञानं. अस्ति धन इति
 ज्ञानीति तेयत प्रतिपत्तक मय्ययः. समान्ये भिन्नाशक्तिं मन्वानोयं यावत्. रगानां मतं द्रुयितुं बाक्यसमासयोः शाह्वेवाधमे
 दः प्रदर्शयते. तथाहि प्राप्नुमुदकं यं इत्यस्य यात्कर्मक प्राप्तिरुदकं. प्राप्नोदक इत्यस्य. उदके केहेकद्रा
 प्रिकमीभूतो गाम इति बोधः. एवं प्राप्नोतः. ऊट रथः ऊटारथो येनेत्यस्य. यदा अयं बहने साध्यते प्राप्नोतः अथार
 यशति बोधः. उदरथ इत्यस्य. रथकर्मक बहना अथोच्य इति बोधः. छिन्नब्रह्मोयेनेत्यस्य यत्क. रणक हेधीभावा अथा द्वयोः
 छिन्नब्रह्म इत्यस्य सदा अयं हेधीभावा नुक्लयापारा अयः. ऊटारः उपहृतं पशुयस्म इत्यस्य पशुहेरथक उपहृरा
 अयः पशुरिति उपहृतपशुरित्यस्य तु पशुकर्मकोपहारो हेरथारुहः. स्वरथः उद्धतमन्यस्मादित्यार
 स्य. यद्वधिकोदराणा अथोच्य इति बोधः. उद्धतान्क इत्यस्य तु. अन्नकर्मक उच्छराणां विधिः कदाहः पीतं वरं मन्त्र
 तस्य यत्संविधीर्पीताभिन्न मचर इत्यर्थः पीताम्बर इत्यस्य तु पीताभिन्नावरः स्वामीत्यर्थः. एवं च त्रिगुरित्यस्य. वीराः
 पुरुषाः यस्मिन्नित्यस्य. महाधारासज्ञा अथ वीराभिन्ना पुरुषा इति बोधः. वीर इत्यस्य ते वीराभिन्ना रथसज्ञा. अ
 धोगाम इति. केचिन्नोति तोयकांसहस्या सावेनैकत्वादिनिभापः. मन्त्रः. मुग्धः परया. प्र. १. १६ धीराह्वयारस्तुगागमा

बहुजीहासि तथः अथ जाइति न प्रजायस्येति यंगे हे अथ किं मस्येन्यालोपे अत्र सोः साविनि दीर्घातिहेः एतच्च प्राचामि
 भवुरेधेन वस्तुतस्तु प्रजामेधाभ्यामसि तेवक्ते मुक्तिर्न तद्याचास्तत्र त्ययपवनत्वागमः एतेन यद्यपि अत्र कश्चाग
 मस्य उकारानुयोधिवाङ्मिनो नुम्रमिति नुम्रप्राप्नोति तस्यापीयादीयोः सत्तुरित्यतायातु कथं गान्तिनि वासुदेवाङ्गिः
 प्रसृक्ता धर्मा इति केवलात्सर्वपदात्परोयो धर्मशूद्रस्मदनाह दुर्भीरु न प्रत्यय इत्यय इत्यर्थः केवलात्त किं परम
 स्वः धर्मीयस्यति त्रिषद्वेगदुर्भीहोमाभन यन्नुवास्तुदेवोक्तं वक्तव्यत्वे वलात्पदाद्यः केवलौ धर्मशूद्रास्माव न प्रत्य
 योक्तव्य इत्यर्थः तेन ह न परमः स्वः धर्मः परमः स्वधर्मोवा यस्य स परमस्य धर्म इत्यत्र नम आद्या परमस्य इत्यस्य
 कर्मधारयेणैकपद्यात्केवलमस्यैव अत्रैधर्मशस्य केवलविशेषाणामेवार्थः धर्मशूद्रस्य बहुव्रीहौ वक्ष्ये नीभूतप्रव
 पदात्परत्वाभावात् उक्तं च हीदित्तेरपि संदिग्धसाध्या धर्मस्याहोतुकर्मधारयपूर्वपक्षे बहुव्रीहिः एवं परमस्यै धर्मस्य
 पिमाध्यवेति अग्न्या य इति अग्न्यस्याद्योऽन्यार्थस्मिन् बहुमानस्य त्रधाहाय्यः कारकविभक्तेः क्रियत्वेयस्य नि
 यन्नात् ह स्वेवेत्यसो ह स्वा नुवृत्ते स्वरस्यति लभ्यते त्रिचतुरैः स्त्रिया ईसु नुवृत्तं तच्च विक्रितविशेषाणामित्याशयः
 स्त्रीप्रत्यया तस्यादि अग्न्याद्यैः राजकुमारी स्त्रीप्रत्यया तस्येति किं अतिलक्ष्मी स्त्रीप्रत्यया तस्येति समासविशेष
 यणाङ्गिद्याफलमित्यादि न ह स्वः न न्वत्रान्याप्योत्तमेव कथमिति चेच्छृणुः अन्वार्थज्ञानं हीनो गार्ह तच्चान्त्राप्यस्य
 व अत्रैतत्परत्वाद्यस्यैव धर्म्यात् सर्वपदात्परोमगत्वस्वीकारात् वेत्तस्याज्ञाने सास्ययवा स्थितस्या अय राग बहु अ
 य सीत्या लौनः यन्नुप्राचोक्तं स्त्रीलिंगस्येति यस्तु वास्तुदेवेन रज्या तत्र चतुरैः स्त्रिया इत्येतो विभक्तिविपरिणामेन
 स्त्रिप्रसादितवच्छतमनुवर्तते इति तन्न अतिलक्ष्मीति त्यादायति व्याप्तिः पुच हेति त्वन्यस्य चार्कस्य तत्त्वा अय रागात् ऊ
 त्वत्यातस्येनेत्यादिकं दर्शयति कल्प्याङ्गीपचमा इति दाडका इत्यः दर्शनीयतेरिति अतिशयेन दर्शनमिति विग्रहः गुणा

वचनस्येति किं कर्माभावः कर्तृत्वं समासादाविति समासादिद्वित्रावित्यर्थः तथा कृतं तद्विहसमासैकशेषधानुसंज्ञाप्र
 योजकप्रत्यये धित्यर्थः एतादृशं इति इपोनिवृत्तौ तन्निमित्तं कस्य नत्वस्यापि निवृत्तिः इद्विहोतिरिति यस्मिन् द्वित्वं द्वितर
 अणद्विस्वरस्य वृद्धिरित्यर्थः गोरिति इत्यन्याद्योशब्दे स्मृतेन नाकाङ्क्ष इत्यर्थः यथा अन्तर्गतो दीरमित्यत्रापि गोशब्दस्योत्तरा
 एतार्थे बन्नेमान् स्मृतवान्याथत्वाद् रस्यः प्रसज्यते गोरन्याये इत्येकयोगकृतं न कृतं स्त्रीप्रत्ययस्यागृह्यत्वेनालः गो
 अत्यपि गोरवादेव नाङ्गं मध्याह्न इति इत्युक्तं मध्याह्नमिति विग्रहे चिदमाद्यतस्य परस्मैपदानां यत्तत्पठेनोक्तं
 नेन उपधाया लोप रूपसिद्धिः राज्ञोः पुंसि इति नियमान् पुल्ले नावेति गोव्यस्वर इत्यन्तो यस्वरयो रनुवेति इति टेरित्यने
 वरित्यस्य नामत्वाधिका रद्वेत्याशयेनाह नान्वेत्येति नान्व इति शेषः वेत्यस्य चर्चस्मिन् तत्त्वात्ताह यापदृगादि
 ति पूर्वति स्वयम् पूर्वमिति विग्रहः अर्धस्वरमिति रवायोः अर्धमिति विग्रहः एवमर्धं नावपि इति वहुव्रीहिः
 कर्मधारयकृत्यायेति प्रदहय इति पकार्यनिवृत्तिः अर्धमिति विग्रहः अर्धमिति विग्रहः एकस्मिन् अर्धे निवृत्त्यस्य
 त्वर्थः भिन्नायनामेक रूपेणैकान्वाय विवक्षाया इदं विशेषाविशेषाभावेन एकमेधारय इति विवेकः पूर्वनिपाते त्वने
 यमः हस्तादिरिति लिङ्गात् तयाहि आदिच्छासौ हसञ्चेति आदिहस इति स्यात् लस्यानुसाराच्च व्यवस्थाः विशेष
 छयते अनेति अनेनेति विशेषाणां विप्लवविशेषाणोऽप्यतः करणोपट यत्साधारणाकाराप्रतिपन्नयद्वाप्रकारवस्तु
 प्रकारान्तरभेदावच्छिद्य एकस्मिन् प्रकारेणैव स्यापयति तद्विशेषाणो नीलमुत्पलमिति अत्रहीनीनीलाप्ये भमरादि
 साधारणोपयोगाप्रतिपन्न उत्पलाद्येनोत्पलेऽवस्थाप्यते उत्पलाद्योपरि कृदिसाधारणरूपेणाप्रतिपन्नानीलाद्ये
 मनीले व्यवस्थाप्यते इति पञ्चबासुदेवेनोक्तम् नुल्यार्थत्वेनामसमानार्थत्वं तच्च प्रायमः पदयोर्द्वयाभिति पद

वृष्यइत्युक्तं तेन नीलोत्पलघटः इत्यादौ तत्रापेक्ष्य दोष इति तन्त्र- बहुपदानां कर्मधारयत्वात् संभवात् तत्राप्यनेकपदत्वं
 वृष्यवृष्यीत्येति हीनोक्तं नियमोपपत्तिरिति सूक्तं कर्मधारयसंज्ञाविधानानुमितफलं तु पूर्वपदस्योक्तं प्रेस्कस्य पुंवज्ञा
 वः इत्याशयेनाह ॥ रक्तं लतेति ॥ रक्ताचासौ लतो चेति चिग्रहः अत्र रक्तशब्दस्य गुणवचनेत्वेन विशेषणत्वात् सर्वनिष्ठातः
 तथाच गुणद्वययोग्यो गुणस्य जातिद्वययोग्यो ज्ञानेः क्रियायाः गुणक्रियाशब्दयोस्तु अत्र नियमः पूर्वनिष्ठात इति बो
 ध्यम् अत्र नीलोत्पलघटो नैव भेदो नैव कर्मभेदो नैव तनाय प्रयुज्यते- सर्वादिश्च धर्म्यं भेदबोधनाय अत्र
 अर्थे च स्पष्टं लाट्वा सौ पयती चेति शेषोक्तिरनुक्तं लातदभावेपि- एकोः सहायैव एकानिति तदुक्तिरिति द्वयमर्थे स
 म्यगेवेति ॥ नाम्ना च्येति ॥ प्रादिरुपसर्ग इत्येतो विभक्त्यविरागामेन प्रादिरित्यनुवर्तते प्रादिरपि नामत्वेन ग्रहणयिनामा
 रख्यातनिष्ठातोपसर्गस्य त्रिभिन्नत्वेन निर्देशात् अत्र यगुक्तिः शाक्यार्थिवादीनामिति- मध्यमपदलोप इति पाठो ननु
 वृष्ये वृष्ये वृष्ये पदत्वापेक्षया अन्यथा कर्मधारयः देवब्राह्मणा इति च स्फुटं तत्पुरुषगर्भः उन्नरपदलोप इति पाठ
 सर्वपदात्तगतमुन्नरपदग्राह्यः ननु कर्मधारयस्य पार्थिवोदे लोपप्रसंगत्वं सहादेसादिदिति- अत्रादिशब्दश्च
 यत्र प्रकरे प्रकारम्प्य साहचर्यं- सह आदि- सह शोयस्य- साहचर्यच अत्र च हितादेशा अर्थत्वेन ग्राह्यं- सह आदिः
 सह शोयस्य साहचर्यच विहितानि श्रुमान्त्वेन च परग्राह्यं अतः सहादयः सादय आनेताः प्रयोगवशाद्भूता
 व्याः स भूति इति सहस्य सधिरादेशः समः समिः तिस्रः तिस्रिरत्यादि सर्वमूला- अलुक्कचिदिति- समा
 सप्रत्यययोरित्यस्यापवादः- कृच्छ्रानुक्तः इत्यम्य पदो सिद्धत्वेपि कृच्छ्रमुक्त इत्यनिष्ठाय निवारणायैव मावश्य

कं ह्यदस्त्विति हृदयं स्पृशतीति विग्रहः कर्मणां धिक्करणत्वादेहादासप्रती असुख्यकुलिकेति असुखं कुलस्य
 भावः एवमसुख्यपुत्रस्य भावः इत्यपि देवानां प्रियदानं स्वर्गादिदेवानां प्रीतिजनयेतीति देवपशुत्यात् अनुः प्री
 फइति अनुइवसेयं मस्यति विग्रहः परंपुष्टं लागुलाभामपिवद्ब्रूहिः स्तुतिविग्रहः अगामेताः सेजाः त्रिनः
 परस्येति उच्चैश्चाचवेगैर्होयस्य सतथातस्मान् मालभारीति मलो विभज्जि इति विग्रहः ताच्छरील्येति
 नि सत्यकारइति प्रमयकरणम् अगदं कारौवेद्यः अस्तुः करेभ्युपगमः अस्तु इति त्वित्प्रतिरूपकं मव्यपु धनु
 भवेति धेनुश्चासौ भव्यति विग्रहः भविष्यति धेनु रित्यर्थः अन्वभ्यासमित्यइति ॥ हस्तः परिहरत्वइत्यर्थः ति
 सिंगलइति मस्यविशेषः गिलगिलेचति गिलगिलतीति गिलगिलाः तिमीनां गिलगिलाः तिमिं गिलगिलः इति
 विग्रहः नहि हतीति उपनयने इत्युपानत निवर्तते इति नीयत प्रवर्तते इति ग्राहः मर्मणि विध्यतीति मर्मावेत नि
 रोचते नीरुक् अति सहते इति अहतीत्यर्थः पयितेनाति इति परोतत् अति अहं हइति हह समासकृ चिद्विभृत्य
 पयस्यलोपः अत्रयस्यलोपइत्यतोलोपग्रह्यामनुज्यव्याख्यातं स इदं रणं पितरावित्यादं दुहाः मव्यात्वेव
 माहः अत्र नान्नामित्यनुवर्तते सहिभक्तः परोचो ध्वज ननु एतार्थकं इह इत्यर्थः अतिरित्येकवचनमविवक्षितम् स्त
 त्रिलिगवचनमविवक्षितमित्युपसर्गतं तुल्यार्थ इत्यनुवर्त्य विभक्त्येन वचाद्यभेदन व्याख्येयं यथाच समाने
 वकाशाचनान्नाम ध्वजः अतिः अद्याः अद्यानां वात्या अतिराः स्यात् रामम्बरामम्बरानाम् घटश्च भूम्भश्च घट
 कुम्भो घटश्च कुम्भश्च कलाशः पर्वपदानामत्यपदादेर्लङ्कारः स विभक्तिरूपो देशो तस्येव अव

[illegible]

च

स२

गोनिस्तुत्रमेवात्राद्येऽनुकूलमिति नस्मात्सप्रम्यंतेन समासः कर्मधारयोवा कर्मधारयस्वर इत्यातः स्वर इत्यनुवर्त्तमानातेव कर्त्तव्यं न बोध्यम् नार्थास्वरस्य अत्रादिस्वरस्य द्विवृत्तिरिति व्याख्येयम् नृचणाचञ्जानावित्यस्य जिज्ञानं तस्मिन् प्रकरणेन द्वितयेव विशेषासीत् अगिति निजिर्जातिवाचकमेव नृचणं सर्वत्राकारणवञ्जकारणवान्वेधात्येनकार्य इत्युक्तिस्तु अनेकस्थलेऽनुबंधस्य व्यत्यासकारणात्केशूदुपेक्षिता नन्वादेज्जिगतिवृद्धित्वेवास्तु किं स्वरगृहणं निति चेत्सम्यक् ह सस्य बहिष्कारात्संभवपि यत्रादावस्वरस्य नञ्जवृद्धिर्नत्वादिहस्तात्परस्य तत्प्रकारात्स्थायहारास्यावप्यक्त्याब- अत्रादिहेतुयस्मात्तर्जनान्ति तत्त्वः एव तत्त्वमपि यस्मात्तरोनास्ति न तमेव इत्यन्वयप्रदेशेन ज्ञाते विवक्षितेन नृचणं धरितु सत्यन्यस्मिन्नित्यपि विद्वोऽत्रागानुयोदयतदाव्यपेक्षे प्रविज्ञावेनैकस्वरस्य द्विवृत्तिः बोध्यस्तु इति बोध्यवृत्त्यस्वर इति हेतुः उक्तञ्चात्र तयोस्माद्वारः बोध्यः एकत्वे द्विगुहं द्वावित्यस्यो नित्यत्वात्तु सक्तत्वाभावात् नपुंसकत्वेवास्त्वस्वत्वस्य गानित्यत्वमेव यञ्च स्वरञ्च स्वरं तस्मिन् यस्वरञ्च अत्रादिकारस्य स्वरञ्च अत्रादिविधानस्य सिद्धत्वेऽप्युक्त्या हारास्यावप्यक्तत्वात् तद्वृत्त्या बस्तुतस्तु कश्चिदत्राकारकैरेपि स्वरकाद्यातिदेशादेव सिद्धे श्रित्याकारगृहणं न कर्त्तव्यं यस्वरयोश्च प्रकरणात्तद्वृत्त्या त्विग्रहणं उपगौरपत्यमिति गानुयोगतः उपगुः नाम्न आति मन्मासंगोरिति हस्वः उपगुयो दवविशेषः उक्तं पूर्वजेन युक्तञ्च ने अत्राः प्रयोगे उक्तार्थानामप्युपाङ्गतिन्यायादपत्यग्रहस्याप्रयोगः श्रुत्याप्येवमगलसंज्ञात् न तद्वा चिभ्य स्तद्धितः उपगुह उपगवेनास्ति इति भवत्यपत्यप्रत्ययः रिउरिति इति भास्वरप्रवृत्तिजननीवाचकस्य वगृहणं व्याख्यानात् अस्मा मान् गानमपत्यमिति सरव्यापूर्वो द्विगुरिति तद्विनाशे द्विगुः अस्मै नमो वैत्यत्र व्यवस्थितत्वात् अत्रात्तु चिनुवस्यापि इकारस्य जनमानासध्य सचरणत्वेन गकारः शिवादेऽत्रेति अत्रतद्विद्योगविभागात् शिवादेऽकारान्तादप्यत्रा अत्रत इज्जनद्योरिति

अत्र उपपत्तये योगविभागः तेनाकारान्तादन्तश्चिन्तास्वकादप्यगा भूममेतदप्यादौ वाक्योदेऽप्येति इज इति द्वितीययोगाद
नकारान्तादपीज्जमिह्यगीतिभावः तेन सावर्णिगित्यादिसिद्धिः अद इ चेति इति त्वदेतस्यायमादेशः सोधातकिरिति सुधातुर
पत्यमिह विग्रहः एयायनगोदृग्गीयादिति स्पष्टं अत्राथनराक्षयराचणीयश्चते गगं अयन इच्छात्रिष्य स्त्रीचपितृछसा
चयतेयामसाहार लोदादिये स्पसतयातस्माद्वातयरात्रादिगृह प्रत्येकमभिसवधयते स्त्रीश्राद्धनकीप्रायश्च गृह गान्ना
दिश्रेष्ठप्रयोगः अत्र नव्या अत्रादिशब्दः प्रकीर्णवाची नत्वयवस्थाधः पतदादिगगास्यात्रादर्शनात् इत्याह तन्मेतेगीद
गीगास्तप इत्यादिवास्तुवाक्तिः प्रयुक्ता गगादिप्राह्मन्तेदपत्येलाहंगाकाः तेन गुम्यापत्यं गागरे इत्यत्र गार्गपत्य
भित्तयो बोध्यः साक्षादपत्येन तु गार्गित्येवेति इज इ चेति इति साक्षादप्यादेशः कल्याणानप्यश्चपत्यमिति तच्चिग्र
हः सोधारइति गोधायाअपत्यमिति विग्रहः पाण्डुरर्शते पालस्यापदः पत्येविग्रहः पत्येविग्रहः पत्येविग्रहः पत्येविग्रहः
हो पितृछसादेरित्यत्र कृत्यत्वे निर्देशात्ममासकचित्त्वर्षपदातु नैरपदस्थस्य तस्य धः तेन न्योतिद्याम इत्युदाहर्यत्वात् चार्
क इति चटकं स्पचटकाया नापत्यामिति विग्रहः चटकं चिचटकं स्पचटकाया बत्यन्तीति विग्रहः लुब्धकलक्ष्मिचिदिति
कृचिह्नस्यार्ह्यान्तरा क्लृप्तपानुसारं गालुग्भवतीति बोध्यः ग्रयगोरवभयान्न तत्सर्वमुदाहृतं अयतीति अवतारपत्य
मिति विग्रहः प्रमास्त्यावंत्यः कुंतीति कुंतेरपत्यमिति विग्रहः कुरुशिति कुंतेरपत्यपुमास्तुकाव्यः उत ऊरिति ऊः सु
रस्तेन स्यापत्यं स्त्रीस्वरेसेनी पुमान्स्वरेसेनः देवतेमदर्थे इति देवताज्ञादौ जानयौ समाहारः देवतेदसच्च सांश्रुष्टं अ
देवतेमदर्थः तस्मिन् हुंदाते अयमागतादर्थं ग्राहस्य प्रत्येकयोगः इत्याशयनाह देवताय इत्यादि इद्रादेव
ताः स्यति त्यज्यमान इव्य उद्देश्यविशेषो देवतामत्र स्मृत्याव ननु देवतायस्यापि इदमर्थत्वाद्देवतागृह गार्ग्यर्थः

ने स्यात् न तु कर्तुः शादेकहं का श्योग्रह गामरा क लुत्पानुवर्तते तदकारकादित्येवास्तु धुय्ये इति संज्ञा पूर्वक विधे
 रनिवाग्नेदीधः एकधुरीणा इति गिह्वविकल्पान्नवृद्धिः सुखपाञ्च्यति इहाते अयमागत्वा तसे प्रत्येकं योगः सुखनीयमि
 यर्थानि र्दृष्ट्येति सकारलोपेयस्येत्यलोपयचतुपसिद्धिः देवकीयमिति देवस्य दामीने वाकं राजकीयमिति अत्र नलोपयति नः
 ज्ञानोलोपसित्यस्य नात्र स्पन्ना न्नडाते व्याख्यानात् प्रत्येकं कोरा मात्याः व्यवत्वान्नात्वाभावात् अतानो वेत्यत्र वेत्यस्य व्यव
 स्थितत्वात् अयमागदत्र लोपः हेमः मिति हेमते भवमिति विग्रहः दितोपस्तु युक्तं रवनपुष्पमिति पञ्चाङ्गवे उच्चादिति त्यस्य
 लोपः हेतुमनुष्ये इति हेतुमनुष्यवाचिभ्य इत्यथः छागले इति शोद्धाहृष्टिः परासेय्यति भिदुत्तत्र वाच्यपराशय्य शोद्धाहृष्टि
 शिलालेपशोद्धाहृष्टि निरस्यः पराशरीणा इति कत्यादेत्योच्यते लोपः उक्तं विद्येये इति भिदुत्तत्र वेत्यत्र योगे रत्यथः शमीलोतिः शम्भः
 विकार इति विग्रहः यिह्वादीप शोक्तं कि इति शक्तिः इह गामस्येति विग्रहः केनेयेका इति कश्चा इति नञ्च इयुम्भ इति देवतद
 मर इत्यत्र देवते देमोरिति च क्तये अयं यगुह गामस्य यथौ महानुवर्तते ततश्चोक्तानुक्ता यलाभ इत्याशयेनाहः उक्तं त्यदि स
 द्वीकीने इति सध्यमे इति विग्रहः स्वये ईमः गिह्वाभावान्नवृद्धिः एव सस्यगेद्येति समन्वीनः अत्र नलोपो दीधे अत्र त्यकार
 लोपे पूर्वस्य कारस्य दीधे तस्योपि तदुत विधानात् कानीन इति ति गिह्वाहृष्टिः व्यासः कर्गश्च प्राकुनिक इत्यादीनां प्रा
 कुनीन इति इत्यादिक वाक्यं परिहारासिक इति इति हासमर्धेति पाकमह लयेति यथाक्रमेण न्यय इत्याहः पिल्ल
 तापाक इत्यादि अञ्च यद्ववमिति यद अञ्चा इत्यथः इनीपि रका इति यथेकमत्रत्यप्रयञ्चाट प्रात्रये वेद्ये यद्व त्यतेना
 शोर्वल्लिकमिति स्वाभावमिति विग्रहः दुरोरादित्वाह कारात्सर्वमुटिक्ते पञ्चाङ्गिः प्राप्ते तन इति षट् तल निपातानां
 स्वार्थेपीति वयप्यवा यत् इति स्वादि यज्ञः प्रकृतिः तल्लिगवचना निबन्धाभिचारति इत्यस्यास्सिर्गिकत्वाप्लुगविपर्ययः

अलीनघोराद्वेष्टयांस्वरूपं ननु प्रत्यये च नुल्ले इति अत्र क्रियापक्षगामनुवर्तते तच्चतुल्लेपनसंघर्षेन तेन तुल्योक्ति
क्रियायामस्यैव लभ्यते ताल्लेन तुल्ला तुल्यतास्त्विति मिति धिगृहे कारकादिति एयप्रत्ययगोत्रे वेति गिगिद्वाभावा इद्व्यभा
वः चतुर्दीर्घातिनिर्देशात् क्रियासाहचर्येणैवैपि अक्षयतामप्रम्यताञ्जभवेति इत्याशयेनाह मधुरावेदितियोगविसृजान्म
हान् सर्वदित्यादावक्रियासाम्येपि भवति भाधेतत्वयगाइति तन्मन्त्रश्च अद्यावत् भवति भावशब्देभिः प्रायाचनेकाद्योप्यत्र प्र
वृत्तिनिमित्तं वचनपवगच्छते नतु अविभूयाद्याद्यः अविधानादित्याशयेनाह राष्ट्रस्यैवपरिः प्रवृत्तेर्निमित्तं प्रवृ
त्तिनिमित्तं नस्मिन् प्रत्ययाइत्यर्थः यणीतसुभयेमैत्र्योमैत्रिकर्मरायपिति अत्र छिद्यानुवर्तते क्रियायामित्यर्थः लोहि
तेमति लोहितस्य भावावः इत्यर्थः लाद्यवमिति लघोर्भावइति विग्रहः अट्टरइमनीति प्रयोगानुसराम्बवहसाट्टले
दोरिति व्याख्यामिशराणां वहेरिति वहेरिति पंचम्यंतः तत अयं च म्यते निदर्शयत्याहोपलस्यैवत्याप्रा
यनेष्वस्यैवत्युक्तं पुनर्ग्रहणात् वहाभस्यानिवः पापेपति पाशानां समूहइति विग्रहः स्त्रीत्वलोकात् पाञ्चमिति
डिङ्गादिलोपः स्वलोपारथभ्यः इति यस्यास्य प्रत्ययाः स्वलोपीति स्वलोपानां सम्बन्धइति विग्रहः स्वमन्त्राणि स्तरीय इति स्त
र्यागन्त्ययोरिति यलायः ऊधन्यइति उधत्सेहितः अजब्जइति अनायाहिमः अस्यार्थमनुविति अस्मिनीत्यत्र पुनरुक्तं
नेअविवाहितकालस्तु विवर्धितः तथावात्मः कर्तुंभुता इच्छान्नाम्नः अर्थभूमौ दोमनुप्रत्ययः अस्ति त्वमेव न स्वाभ्याधार
योराक्षेपः एवंचपुत्रमान्नामैस्मि कर्तुरस्यास्मिन्काल्यमनुविति पयवमितायः उक्तं च भूमनिन्दूपप्राप्तानि त्ययामे
ति शाश्वतिनि सभर्गस्मिन् विवदाया भवेति मनुवादयः ॥ १ ॥ अत्र दीर्घाक्षिनाः अस्ति विवदाया धेयमनुवादयो विधीयन्ते ते भृमा

दिव्यविषयेषु भवंतीति वा तत्र कायेः भूमावहत्वं तच्चापेक्षया यस्य यावता तस्य यावता बोधं भूमीनां मानं निर्दाशकं कुदा
 वर्तिनीकन्याः प्रशंसायां रूपवान् निरूपयोगो हिरण्यहदाः अतिशयिणी न उदीरिणी कन्या संबधेव हीसर्गाः स्यो
 गेतेन संयुक्तपुवः नेतुर हावस्थितोपि दादः एतेनेयत उदाहृत्य अस्य चोदाहरणोचोक्तम् इत्युक्तवतो वासुदेवादेया
 निरम्नाः यद्यापि यद्यस्य त्रुस्मिन्मपि यद्यस्मिन् तत्र स्यापि भवत्येव तु भयनिर्देशो व्यर्थः । तथ्यापि त्वान्यवत् । पुत्र
 वांश्चैत्रः इत्यत्र पूर्वते ह्येते सवधस्य चैत्रपुत्राधारत्वस्य चासत्ता दुभयानिर्देशः अस्य निरुत उपत्रम्यापि पुत्रवाभितिप्रतीतेः
 सामीपिकाधारत्वस्याविवक्षणादिति इष्टइकाविति अत्र अइकं श्रुतौ सधभावोसदेहाद्यः मांशोपधादिति मृचश्च अत्र मा
 अन्नम्य उपधाच अन्नोपधौ सावंतोपधेयस्य तन्मातोपधम् न स्मान् यथासिद्धमनशाकनीयं लाघवमुत्तज्जगो
 रवस्यात्राहतत्वात् न चाहि मतोपधादित्येव तैश्च अयस्य तन्मतेः अउपधाय स्पेतत् उपधम् मते च उपधं च मतो
 पवम् तस्मान् उदीतोलाघवे गौरवयोर्विशेषाभावात् इत्याशयेनाह मकारातादित्यादि यथास्वान्नोतनामसातेद्यो
 हसादावस्य चैत्रपदात्तगाचा अतो न विसर्गः अस्वरयोस्तत्सर्वथाभवती य इत्यत्र तु कन्यादित्वा हत्वे वा धम् मबोद
 नेति शिरोतोवेत्यस्य व्यवस्थितस्य मइकं श्रुत्या नुवर्तनान्तेन्यर्थः तदित्वा इति अत्र उपदात्तत्वा हत्वे वा धम् मबोद
 यासंख्यबोधे लेहसरा इति लेहस्य रस्यास्तीति विग्रहः विद्युरा इति विद्युना नाश्रुचतीति विद्ये चित्तान्यस्य संतीति
 विद्युणः विद्युवदोरव्यः कालस्ते स्थितिना नागेनातिरिक्तानि मतिदिनातराणां नून अधिकभावस्य नन्मत्वाद्यो यदिकृत
 संधः स्यात्त हावलोपार्थविषयः स्यादित्यत आह अयुक्तसंधीरेत - अतो तन्न इति अयुक्तपदं लाभिस्तः कृष्णपदीः नैरक

रस्यवोव्यास्वरइत्यवादेशः भूतद्वैत इति पूर्वभूतः प्राप्नोति प्रचुरस्यभावः शाच्योवाहुल्यं प्रा चुर्यं
 चविकारस्वप्राधान्यादिभूते तेषुजालेसमीक्ष्यकारी अमृतमय इति आदिपलाज्ञादुष्यति नमोधिवायुदृच्छति सर
 धानेसर्वपरशरव्यवधानेनाचारगासाधिः नडकीइति किः संधोजोसोसंधिजो छिप्रवति प्रहाइतिजनेडः यच्चबुचम्या
 सन्धिजोचोसोचसन्धिवाः व्याकुपायिवादि नयोः इच्छउज्जानघाः समाहारापुनेन सतिनः रः पुटः देहानि अय
 मारात्वात्येकसम्बधः इहउ इति तात्पर्यातिरिक्त्यविसिद्धयेइहोरेवनहृदि इतिनाशकनाय युटकरागसामिथ्यान् अइय
 यासवर्गदधिगानदिधानेव्यर्थस्यात् नचपुटविधिदिसामिथ्यात् सवर्गादीर्घपवभविव्यतितीतिवाच्याम् नजोविषय्य
 संगान युटः यस्यभावान्नहृदिनिष्ठधः उत्तमसमानादेशाअथवावाभवंतीतिन्यायात् दधञ्चइत्याहोन्नदधिप्रोक्षो
 अघातधृच्चकुसुममिति चकारान्नः स्वधरव्यंगव्यवहारव्यायामराहतीनाननिष्ठधपुटो हारादीनासंधि
 जत्वाभाविती वस्तुतस्तु अतश्चरित्येवमुक्त्वा अतश्चाहृत्पुनपरतयाव्याख्यायः अन्नतइत्यादीनायव्याख्या
 नात् तुडादिबहुधाबतुनानागमः व्याख्यानतविषयप्रतिपत्तिः वेदाक रागइति कारकादितराग यकारात्पूर्वमिदं
 स्यपञ्चाहृदिः सौवरीमिति स्वरस्यद्वेन घोवरमिति शुनइदम् शोपुगामिक इति स्वगामेभुः सोचाहुमृदवमिति स्वाहु
 चतन्मृदुचः तस्यैव शोबस्तिमिति ज्याभवं स्वमास्तिक् राग इतो जानैथइति अस्पजातमित्यद्यइतप्रत्ययइत्यद्यः नरत्तम
 यत्विष्टाइति तरज्जतमअवइत्यस्य इष्टञ्चन प्रकधंगप्रकथंस्वात्रनाधिक्यमे किन्त्वभिभावो मजः यद्यपिपैचलः कृषिविलेधना रव
 धी तथाप्युपसर्गवसात् अभिभवाद्येपिप्रकथंस्यसजातीयप्रतिषेगिकत्वात्समाहारिवाचकयोस्तज्ञावान्भनोद

[illegible]

हृष्येहिवायोगात्सत्यम् भूतेषोभूत इति व्याख्येयः तेनातभीति ईत कलितः चिन्मः रिबन्मः शिखारखुपदं न्यस्य
 गतासि यत्र ॥ दीपाः दीपाः परिलघुपदः आतसा चोपभुज्येति मयहूतः एकस्यापि खदलम्यात् तया न स्या
 तु चेभेदप्रकल्प्य वीप्सा बोध्याः मरुं मरुं नुदति इत्यत्र मेद स्वतो न दृगामिने मरुं नुदति इत्यन्वये बोध्यः
 क्रियासमीविहारेणः पुन्यभरणार्थे वेत्तेर्थः केमव्यतिहारे इति क्रियाविनिमये इत्यर्थः दलहृय इत्यदि ॥ दलहृय
 आबभावः आबः उपभावः अन्योन्यपरस्यमित्यत्र दलहृयेपि आबप्राप्तः सनेत्यर्थः अन्योन्यमित्यत्र प्रत्यन्यादिति प्र
 तुः अप्रः सनेत्यर्थः अन्योन्याज्जय इत्यत्र इत्यत्र स मास्त्वैकं नेत्यर्थः न चित प्रत्ययानामनेतत्वात्कात्स्न्य
 नाभिधातुमशक्यत्वात् नुक्ते सिद्ध्यर्थमाह शेषा इति उक्तं भ्यान्येषोवाः निपातमात्साधवो निपात्याः कितः
 सख्यापरिपुञ्जे इति दौविक इति दौविकायां भवः इति विग्रहः कारकादित्यगा एकारस्यास्य निपात्यते प्रा
 प्राप इति प्य राणायायेविकारः उपजाप्योदः स्वस्याकारो निपात्यते ॥ इत्योदाह इति इत्योदाहयमिति विग्रहः
 इदमर्थः रा उपजाप्यादेरात्वे निपात्यते कृत्स्न इत्येवाह इति तत्र बाहोवावितावा इत्यस्यात्त्व दीर्घसंज्ञे
 दीर्घसंज्ञः उपजापिकारकालित्यगा उपदिस्वरस्यात्त्व निपात्यते आयस इति अयेयसि भवः इति विग्रहः
 उपजाप्यादिस्वरस्यात्त्व निपात्यते सिङ्गान्नन्दिवा व्याख्यायाति यं तत्त्वदीपका ॥ तत्पूर्वाद्धं मभूत्सराते
 ननु व्यतु पावती ॥ श्रीरामकरेणोत्रेण लोके प्राक्कं रममाणः ॥ कृतायामि इदीकायात् हितव्या कृतिर्गता ॥ २ ॥
 इति श्रीलोकेशकरविरचितायां सिद्धार्चंद्रिका व्याख्यायां तत्त्वदीपकायां प्रवर्द्धं समाप्तः शुभमस्तु ॥ ॥
 काविकेनासिक्तमपनेत्याहस्यामुक्रयामर ॥ लिखिते चान्द्रिका व्याख्या रखुनाथस्य स्तुना ॥

